

Araştırma Makalesi / Research Paper

KÜL TİĞİN YAZITI'NIN GÜNEYDOĞU YÜZÜNDE GEÇEN “TUYGUN” SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE

Âdem AYDEMİR*

Öz

Göktürk Yazıtları'nın Vilhelm Thomsen ve Wilhelm Radloff ile başlayan okuma ve anlamlandırma çalışmaları günümüze kadar devam etmiş, yerli ve yabancı Türkologlar tarafından müstakil metin neşirleri yapılmış, çeşitli okuma ve anlamlandırma denemeleri gerçekleştirilmiştir. Bununla beraber yazıtların Türkiye Türkçesine aktarılması konusunda hâlâ sorunlar bulunmaktadır.

Bu makalemizde Kül Tigin Yazıtı'nın güneydoğu yüzünde geçen 'ıg(a)r ogl(a)n(ı)ñ(ı)zda : t(u)ygun(u)ñ(ı)zda : y(e)gdi : ig(i)dür : (e)rt(i)g(i)z' cümlesindeki 'tuygun' sözcüğünün cümle içinde yüklediği anlam üzerinde durulacaktır. Nitekim Kül Tigin Yazıtı'nın güneydoğu yüzünde yer alan 't(u)ygun(u)ñ(ı)zda' sözcüğü, alanın uzmanları tarafından farklı okunan, farklı anlamlandırılan sözcüklerdendir. Sözcük, 'taygun, toygun, ataygun, atıygun' gibi farklı şekillerde okunmuş, 'yüksek bir unvan; taylar, gençler, çocuklar, oğullar, erkek torunlar' gibi anlamlar yüklenmiştir. Hâlbuki metnin bağlamına göre burada bulunması gereken sözcük, Eski Türkçe 'tuygun'; 'kartal <=> ruh/ can' sözcüğü olmalıdır.

Bu makalemizde hususiyile Kül Tigin Yazıtı'nın güneydoğu yüzünde geçen 't(u)ygun(u)ñ(ı)zda' sözcüğü, üzerinde durulmuştur. Öncelikle bu sözcükle ilgili okuma ve anlam denemelerine temas edilecek, ardından Türkçenin tarihî ve çağdaş metinlerinden hareketle görüşlerimiz ortaya konulacaktır. Çalışmayla elde edilen tespitler, değerlendirme ve sonuç

Geliş Tarihi/ Date Applied 11.04.2018

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 12.02.2020

Makalenin Künyesi: Aydemir, Â. (2020). "Kül Tigin Yazıtının Güneydoğu Yüzünde Geçen "Tuygun" Sözcüğü Üzerine". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 49, 35-66.

DOI: 10.24155/tdk.2020.127

* Emekli Tarih Öğretmeni. adem.aydemir@hotmail.com.

ORCID: 0000-0001-5106-8441

bölümünde maddeler hâlinde verilecektir. Sonuç olarak makalede, Kül Tigin Yazıtı'nın güneydoğu yüzünde geçen; "ıg(a)r ogl(a)n(ı)ñ(ı)zda : t(u)ygun(u)ñ(ı)zda : y(e)gdi : ig(i)dür : (e)rt(i)g(i)z" cümlesi üzerindeki mevcut teklifler eleştirel bir gözle tekrar değerlendirilecek ve hususiyle cümlelerin anlamı hakkında yeni bir öneri getirilecektir.

Anahtar sözcükler: Kül Tigin Yazıtı, okuma ve anlam önerileri, tuygun sözcüğü.

On the Word of "Tuvgun" in Southeastern Side of the Kül Tigin Inscription

Abstract

The studies on reading and meaning that started with Vilhelm Thomsen and Wilhelm Radloff have been continuing to these days, self-contained text publications on the Göktürk inscriptions have been done by domestic and foreign Turcologists, various reading or meaning trials have been done. Especially, the meaning studies have a crucial importance from the point of revealing the richness of language's meaning. Here, there are still problems with Turkic Turkish translating the inscriptions.

In this article it is going to be analyzed the meaning of the word 'tuygun' that was used in the sentence 'ıg(a)r ogl(a)n(ı)ñ(ı)zda : t(u)ygun(u)ñ(ı)zda : y(e)gdi : ig(i)dür : (e)rt(i)g(i)z' situated on the southeast front of Kül Tigin inscription. Thus, the word 't(u)ygun(u)ñ(ı)zda' written on the southeastern side of the Kül Tigin inscription is one of the words that is read and interpreted differently by scholars who are experts in the field. The word is read in such forms as 'taygun, toygun, ataygun' and such meanings as 'a high title; foals, youths, children, sons, grandson' attributed to the word. However, within the context the most appropriate word should be Old Turkic 'tuygun'; which means 'eagle <=> soul/essence'

In this article especially, argue on the word of 't(u)ygun(u)ñ(ı)zda' in the southeastern side of Kül Tigin inscription. Firstly we touch on the reading and meaning essays of this word. Then we start out to explain our opinion from the historical and modern texts of Turkic dialects. In the evaluation and conclusion section; the determinations revealed through the study will be presented as articulated. As a result this article, will re-evaluate the exist suggestions from a critical point of view and will dare to make especially new a suggestion about the meaning of the sentence of "ıg(a)r ogl(a)n(ı)ñ(ı)zda : t(u)ygun(u)ñ(ı)zda : y(e)gdi : ig(i)dür : (e)rt(i)g(i)z" in the southeastern side of Kül Tigin inscription.

Keywords: Kül Tigin inscription, reading and meaning suggestions, tuygun word.

Giriş

İslamiyet öncesi Türklerin okuryazar olduğunu ve kendilerinin geliştirdiği bir yazıya sahip bulduklarını ispat eden en önemli delil Göktürk harfleriyle yazılan yazıtlardır. Bu yazının kökeni konusunda geniş bir literatür ve farklı görüşler bulunmaktadır. Türk dilinin ana kaynakları arasında yer alan yazıtlar, hem içerik olarak hem de döneminin dil özelliklerini yansıtmaları bakımından önemli dil yadigârlarıdır. Yazıtların büyük bir kısmında bu yazıtın neden yazılıp dikildiği belirtilmiştir. Göktürk harfli metinler içerisinde ilk elden orijinal bilgiler sunan en büyük eserler kuşkusuz Vezir Tonyukuk, Kül Tigin ve Bilge Kağan adına yazılan yazıtlardır. Bu yazıtlarda yer alan metinler, genel olarak Eski Türk filolojisi, özel olarak da Eski Türk diyalektolojisi bakımından büyük öneme sahiptir. Yazıtların 1893 yılında ilk kez okunuşundan bu yana 125 yıl geçmiş olmasına rağmen okuma ve anlamlandırma çalışmaları devam etmektedir. Yazıtlarda yer alan terim ve deyimlerden manası yeni anlaşılanlar bilim dünyası için büyük önem arz etmekte, bunlar sadece dil bakımından değil, tarih, folklor ve etnografya gibi bilim dallarını da yakından ilgilendirmektedir.

Gerek Göktürk yazısının kendine özgü imla özellikleri gerekse herhangi bir metni anlamının genel zorluğu sebebiyle yazıtlardaki bazı sözcük ve cümlelerin izahıyla ilgili farklı görüşler ve tartışmalar vardır. Bu sebeple, yazıtların düzeltilen metinlerinde hâlâ tatmin edici açıklamalar bekleyen, anlaşılmayan ve problemlili noktalar mevcuttur. Göktürk Yazıtları'nın doğru okunup doğru anlamlandırılması konusunda gerçekten yapılacak daha çok şey bulunmaktadır. Yani metinlerin doğru biçimde okunması ve anlamlandırılması için bu tür tartışmalara ve farklı görüşlere ihtiyaç olduğu şüphesizdir.

Biz bu düşünceden hareketle çalışmamızda, Kül Tigin Yazıtı'nın kuzeydoğu yüzünde yer alan 'tuy(u)g(u)n' ve güneybatı yüzünde yer alan 'tuy(u)g(u)t' sözcükleri ile aynı yazıtın güneydoğu yüzünde yer alan ve araştırmacıların umumiyetle: "Iğ(a)r oğl(a)n(i)ñ(i)zda : t(a)ygun(u)ñ(i)zda : y(e)gdi : ig(i)dür : (e)rt(i)g(i)z" şeklinde okudukları cümleyi, okuma ve anlam bakımından hâlâ bazı tereddütler bulunduğu kanaati ile iki esas bölüm ve altı ana başlık altında yeniden ele aldık. Çalışmamızda ağırlıklı olarak yazıtın güneydoğu yüzünde geçen ve araştırmacıların umumiyetle 't(a)ygun' olarak okudukları sözcük üzerinde durulacaktır. Bu çalışmada meseleye tamamıyla farklı bir açıdan bakılarak yazıtta geçen bu sözcüklerin okunması ve anlamlandırılması hususunda farklı bir kanaate ulaşılabilecektir. Çalışmada metin temininde Radloff (Radloff, 1894), Thomsen (Thomsen, 1896), Orkun (Orkun, 1994), Ergin (Ergin, 2005) ve Tekin'in (Tekin, 2010) ilgili yayınlarından istifade edilmiştir. Çalışmamızda söz-

lük olarak *Divanü Lûgati't-Türk (DLT)*, tanıklı etimolojik sözlük olarak da Sır Gerard Clauson tarafından hazırlanan *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish (EDPT)* adlı eser esas alınmıştır.

İnceleme

Kül Tigin Yazıtı'nın güneydoğu yüzünde runik harflerle: “𐰃𐰄𐰅𐰆 : 𐰇𐰈𐰉𐰊 : 𐰋𐰌𐰍𐰎 : 𐰏𐰐𐰑𐰒 : 𐰓𐰔𐰕𐰖 : 𐰗𐰘𐰙𐰚 : 𐰛𐰜𐰝” ifadesi yer almıştır. Bu ifade naşirler ve araştırmacılar tarafından umumiyetle: “*Ig(a)r ogl(a) n(i)ñ(i)zda : t(a)ygun(u)ñ(i)zda : y(e)gdi : ig(i)dür : (e)rt(i)g(i)z*” şeklinde okunarak; Türkiye Türkçesine: “*(Halkınızı) değerli evlâtlarınızdan ve tay (gibi) oğullarınızdan daha iyi besliyor idiniz*” şeklinde aktarılmıştır.

Cümlede geçen ve ‘*taygun*’ okunan sözcük hakkında Ceval Kaya (Kaya, 1998: 171-179) ve Ferdi Güzel (Güzel, 2017: 137-144) tarafından müstakil çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan başka Fatih Kaya, ele aldığımız cümlede geçen ‘*igid-*’ fiilinin ‘beslemek, idare etmek, ondurmak’ biçiminde anlamlandırılmasının uygun olmadığını, fiilin ‘bakmak, yetiştirmek, terbiye etmek, eğitmek’ biçiminde anlamlandırılması gerektiğini savunmuştur (Kaya, 2013: 956). Ceval Kaya ve Ferdi Güzel çalışmalarında, birçok naşir ve araştırmacının kendi çalışmalarına kadar olan okuma ve anlam önerilerini etraflıca değerlendirmişler, yeni okuma ve anlam önerileri getirmiştir. Bu sebeple çalışmamızda, daha önceki görüş ve önerilerin değerlendirilmesi tekrar olmaması bakımından mezkûr çalışmalara havale edilmiştir.

Ceval Kaya, “Köl Tigin Yazıtının Güneydoğu Yüzünde Taygun mu Yoksa Ataygun mu Okunmalı?” adlı çalışmasında Kül Tigin yazıtının güneydoğu yüzünde geçen ve genellikle *taygun* okunan sözcüğü *ataygun* okuyarak, *ata* ‘baba’ kökünden +*y* küçültme ve +*gun* çokluk-topluluk ekiyle kurulmuş olduğunu ve ‘yavrular, evlatlar, çocuklar’ anlamına geldiğini belirtmiştir (Kaya, 1998: 177). Ferdi Güzel ise, sözcüğün *taygun*, *ataygun* ve *atıygun* biçimlerinde okunabileceğini belirtmiştir. Güzel’e göre; anlam göz önünde bulundurulduğunda en uygun okuma şekli ‘*atıygun*’dur. Çünkü *oğul* kelimesinden sonra *erkek torun* anlamını taşıyan bir kelimenin gelmesi bağlama tam uygun düşmektedir. Bu sebeple yazıttaki ifade “*Igar oglanınızda atıygununuzda yigdi igidür ertigiz*” biçiminde okunmalı, “*(Halkınızı) kıymetli oğullarınızdan, erkek torunlarınızdan daha iyi besliyordunuz*” biçiminde anlamlandırılmalıdır. *Atıygun*, sözcüğü *atı* ‘*erkek torun*’ kelimesine, küçültme ve sevgi ifade eden +*y* eki ile +*gun* topluluk ekinin getirilmesi ile oluşturulmuştur. *Atıygun* okunuşu, *iniygün* ‘*kardeşlerim*’ okunuşunu da desteklemektedir. Her iki kelimedede de +*y* küçültme ve sevgi eki ile +*gun* topluluk eki yer almaktadır (Güzel, 2017: 137-142). Ele

aldığımız cümle ve sözcük hakkında, Mehmet Ölmez (Ölmez, 2013: 90), Erhan Aydın (Aydın, 2015: 75), Hatice Şirin (Şirin, 2016: 356) ve Ahmet Bican Ercilasun'un (Ercilasun, 2016: 540) görüşleri de büyük ölçüde bu yöndedir. Talât Tekin, eserinde 'taygun' okuduğu sözcük için şu açıklamayı getirmiştir:

"Kül Tigin yazıtı güneydoğu yüzünde *t(a)ygun(u)ñ(i)nızda*. Bu cümledeki *t(a)ygun* kelimesi de unvan sanılmış ve bundan sonra *Y²G²D²I* yani *y(e)gdi* 'daha iyi bir şekilde' kelimesi de anlaşılmadığından cümle yanlış tercüme edilmiştir. Radloff, ilk hecede *W¹* olmadığı hâlde kelimeyi *toygun* okumuş ve unvan saymıştır (1897: 155). Thomsen kelimeyi doğru okumuş, ancak o da bunu bir unvan sanmıştır (1896: 120). Thomsen, ayrıca bu satırdaki bazı kelimelere ayırdığı notta *taygun* kelimesinin Çince 'büyük' anlamındaki *tay* kelimesi ile topluluk isimleri kuran *-gun/-gün* ekinden oluşabileceği görüşünü ileri sürmüştür (1896: 177, not. 84). Bu görüş kabul edilemez, çünkü Çince *tay* kelimesi eski Türkçede sadece Çince unvanların parçası olarak bulunur (*tay-señün* gibi), bağımsız bir kelime olarak kullanılmaz.

Cümleyi *ogl(a)n(i)ñ(i)zda* kelimesi ile birlikte kullanılan bu kelimeyi ben Türkçe *tay* kelimesinin *-gün* ekli topluluk veya çokluk şekli saymış ve *taygun* kelimesinin burada mecazi olarak '*tay gibi evlâtlar*' anlamında kullanılmış olabileceğini ileri sürmüştüm (1968: 121,377). Bu görüşümü bugün de muhafaza ediyorum" (Tekin, 2010: 99, not. 137).

Değerlendirme

Eski Türkçe metinlerin okunması ve anlamlandırılması konusunda birçok halledilmemiş sorun bulunmaktadır. Eski dönemlere ait metinlerin çözümlenmesinde sadece gramer kitapları ve etimoloji sözlükleri yeterli olmamaktadır. Bu bakımdan metinlerin çözümlenmesinde tarih, sosyoloji ve etnografya gibi bilimlerin de yardımına ihtiyaç vardır. Bu çalışmada ise hususiyle etnoloji ve mitolojinin yardımına ihtiyacımız vardır. Diğer yandan bir metinde yer alan cümle, deyim ve sözcüklerin çözümlenmesinde anlam konusunun mutlaka bağlam yönünden ele alınması gerekmektedir. Alıntı olan bir sözcüğün, alıntı olduğu fark edilmediğinden, dildeki benzer bir sözcük veya sözcüklerle karıştırılarak Türk dili yasalarına göre morfolojisinin ve etimolojisinin izah edilmeye çalışılması, olayın farklı boyutlara taşınmasına sebep olabilmektedir. Nitekim köken bilimi araştırmacıları için bir sözcüğün kökeni üzerinde sonuca varmak bazen çok kısa bazen de hiç beklenmediği kadar süre alabilmekte kimi zaman ise bütün uğraşlara rağmen tatmin edici bir sonuca varılamamaktadır. Bazen araştırılan sözcük, başka bir dilden gelmek suretiyle araştırmacıyı bambaşka bir mecraza sürükleyebilmektedir. Bu durumda araştırmacı, araştırdığı sözcükle ilgili olarak sözcüğün ait olduğu dilin kendisi ve akrabalarının yanı sıra, o dil ve

akrabalarıyla şimdi ve tarihte ilişkide bulunmuş bütün milletlerin dillerine ilişkin malzemeyi de göz önünde bulundurmamak zorunda kalmaktadır (Durmuş, 2016: 18). Metinlerin çözümlenmesinde en büyük zorluk ise sözcüğün bilim dilinde '*hapax legomenon*' denilen metin içinde '*tek kullanımlık*' sözcük olmasından kaynaklanmaktadır.

Kül Tigin Yazıtı'nın güneydoğu yüzünde yer alan; "*Ig(a)r ogl(a)n(i) ñ(i)zda : t(a)ygun(u)ñ(i)zda : y(e)gdi : ig(i)dür : (e)rt(i)g(i)z*" şeklindeki cümlede '*t(a)ygun*' sözcüğü, başlıca naşir ve araştırmacılar tarafından farklı şekillerde okunmuş ve anlaşılmış olduğundan, cümlenin anlamlandırılması hususunda görüş birliği sağlanamamıştır. Sözcüğün okunması ve anlamı ile cümlenin anlamı bakımından ciddi tereddütlerin bulunduğu kanaatindeyiz. Bu sebeple aşağıdaki değerlendirmelerimiz daha ziyade bu sözcüğün muhtemel okunma şekilleri ve anlamlandırılması hususundadır.

Kül Tigin Yazıtı'nın güneydoğu yüzündeki '᠋ᠶᠳ᠋ᠶᠳ᠋ᠶᠳ᠋: *t(a)ygun*' okunan sözcüğe benzeyen, kuzeydoğu yüzünde '᠋ᠶᠳ᠋ᠶᠳ᠋ᠶᠳ᠋: *tuyg(u)n*' ve güneybatı yüzünde '᠋ᠶᠳ᠋ᠶᠳ᠋ᠶᠳ᠋: *tuyg(u)t*' sözcükleri yer almıştır. Yazıtın güneydoğu yüzündeki '*t(a)ygun*' okunan sözcüğün ne olabileceğini tayin bakımından öncelikle bu '*tuyg(u)n*' ve '*tuyg(u)t*' okunan sözcüklerin doğru okunması ve doğru anlaşılmasının, daha sonra da '*t(a)ygun*' okunan sözcükle bir ilgilerinin olup olmadığının tespiti gerekecektir. Ancak biz, sebepleri aşağıda altı ana başlık hâlinde açıklanmak ve tevsik edilmek üzere, Türk dilinin inceliklerini de nazara alarak bu sözcüklerin, '*tuy(u)g(u)n*', '*tuy(u)g(u)t*' ve '*t(u)ygun*' şeklinde okunması gerektiğini düşünüyoruz. Bunlardan ilk ikisinin bir kavim adına bağlı, diğerinin ise Kül Tigin'in '*sıfat-ı mahsusası*' ve '*alâmet-i şahsiye*'si olduğu kanaatindeyiz.

1.1. Tu-yu-hun Kabilesi ve Göktürklerle İlişkileri

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Kül Tigin Yazıtı'nda '᠋ᠶᠳ᠋ᠶᠳ᠋ᠶᠳ᠋' ve '᠋ᠶᠳ᠋ᠶᠳ᠋ᠶᠳ᠋ᠶᠳ᠋' sözcüklerinin bir kavim adıyla ilgili olarak '*tuy(u)g(u)n*' ve '*tuy(u)g(u)t*' okunması gerekmektedir. Ne var ki eski dönemlerde Çin'in ve Tibet'in kuzeyinde yaşayan kavimlerin en tartışmalı ve çözümü en zor problemlerinden biri, bunların etnik adların etimolojisi sorunudur. Çin idaresinin herhâlde siyasi sebeplerle bunların adlarını, hatta iskân sahalarını sık sık değiştirmiş olması da sorunun çözümünü güçleştiren unsurlardan biridir. Faruk Sümer, Kül Tigin Yazıtı'nın kuzeydoğu yüzünde geçen '*Tuvgun İteber*' dolayısıyla; "*Buradaki 'Toygun' kavim adı mı, yoksa şahıs adı mı? Bu hususta bir tercih yapmak pek mümkün görünmüyor.*" (Sümer, 1999: 60). "*Her ne kadar 'Toygun' adlı bir topluluğa rast gelinememekle beraber yine de 'Toygun'un başında İl Teber bulunan bir topluluğu ifade ettiğini sanıyoruz*" (Sümer, 1999: 35). "*'Toygun' bir boy veya küçük bir bodunun*

adı olmalıdır.” (Sümer, 1999: 52) diyor. Muharrem Ergin ise ‘*Tuygun* = *Toygun*’ ve ‘*Tuygüt* = *Toygüt*’ olarak okuduğu sözcükleri kavim adı (Ergin, 2005: 117) olarak kabul etmiştir. Bu durumda doğal olarak VIII. asırda Göktürklerle yakın ilişkileri olabilecek ve kavim adları Türk dilinde ‘*Tuygun* > *tuy(u)g(u)n*’ okunabilecek bir kavmin tespiti gerekecektir. Bu sözcük, Tu-yu-hun kavim adının VIII. asır Türk dilindeki muharref şeklidir. Bu sebeple ‘*tuyugun*’ sözcüğü, Göktürklerin yakın temasta olduğu Kuzey Tibet kavimlerinden Moğol asıllı Siyenpiler’den olan Tu-yu-hunlarla ilgili olduğuna şüphemiz yoktur. Yazıtta yer alan ‘*tuy(u)g(u)n*’ ve ‘*tuy(u)g(u)t*’ sözcüklerinin Tu-yu-hun kavim adı ile münasebetini tereddütsüzce ortaya koyabilmek bakımından Tu-yu-hun kabilesi ve bu kabilenin Göktürklerle olan ilişkilerine kısaca temas etmemiz gerekmektedir.

Tu-yu-hunlar bugünkü Kuzey Tibet’te yaşıyorlardı (Eberhard, 1945: 321; Beckwith, 2011: 110). Bunlar esas itibarıyla Moğol asıllı Siyenpilere mensup olup Tobalarla yakın akraba olan bir kavimdir (Eberhard, 1945: 321; 1995: 152,195; 1996: 102). MS 210 yılı sonundan başlayarak Lung’den batıya doğru çekilmişler ve devletlerini Çyang’ın eski sahasında kurmuşlardır. MS 300 yıllarında henüz önemsiz küçük bir kabile gurubu olup siyasi birlik teşkil etmeye çalışıyorlardı (Eberhard, 1945: 329). Nitekim bunlar devletlerini ancak 312 yılında Kuzeybatı Çin’de yer alan Çyang’ın eski sahasında kurmuş olup, bu devlet 663 yılına kadar siyasi varlığını sürdürmüştür (Eberhard, 1996: 103). Hükümdarları K’ua-lü’den (540-591) itibaren ‘*kağan*’ unvanı kullanmaya başlamışlardır. Tu-yu-hunlar ve sonraki adlarıyla Tu-hun > Tuygunlar, sabık kağanların meşru varisleri olarak tüm Moğol kabileleri arasında sürekli hâkimiyet iddiasında bulunmuş olmalıdırlar. Bu kavimle ilgili müstakil çalışmalar da yapılmıştır (Pelliot, 1921: 323-331; Mole, 1970; Li, 1981: 94-98; Zhou, 1985; Zhou, 1988; Kırilen, 2017). Clauson, 1960 yılında ‘*Asia Major*’ dergisinin 8/1. sayısında yayımlanan ‘*Türk, Mongol, Tungus*’ adlı makalesinde ‘*The Tu-yu-hun, however, present a very awkward problem*’ (Clauson, 1960: 118) şeklinde işin güçlüğüne ortaya koyduktan sonra, bunların etnik menşei, dil ve kültürleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir (Clauson, 1960: 118-119). Tu-yu-hunlar bozkırlı kavimler arasında liderleri ‘*kağan*’ unvanı taşıyan ilk kavimlerdenidir (Shiratori, 1945: 501). Katun (ke-he-dun) unvanı da aynı şekilde Tu-yu-hunlar ve Jou-janlarda Kağan’ın eşinin unvanı olarak kullanılmaktaydı. Türkler de büyük ihtimal onlardan almış olabilirler. Shiratori, ‘*kağan*’ unvanının Siyenpilerde sonraki Han sülalesi (25-220) veya ‘Üç devlet’ (220-280) dönemlerinde kullanılmış olabileceğini varsaymaktadır. Ancak Çin kaynaklarında Siyenpi hükümdarlarının Hunlar gibi ‘*chan-yu*’ unvanını kullandığını görmekteyiz (Eberhard, 1945: 329).

Siyenpilerin medeniyetleri ve menşeleri hakkında verilen bilgilerden, karışık medeniyetten ve karışık bir etnik yapıdan olmaları icap ettiği sonucuna varılmaktadır. Bunlarda Tibet aslından bir alt tabaka üstünde, Moğol karakteri taşıyan bir üst tabakanın bulunduğu çok açıktır. Bu suretle, daha önce aynı çevrede bulunan *Tu-yu-hun* ve şimal Tu-juanlar'ınkine çok yakın, bir medeniyet ortaya çıkmaktadır. Tibetliler nerelerde devlet kurmuşlarsa, bu başka halkların tesiri altında ve bilhassa kuzeyde Türk ve Moğolların tesiri ile olmuş gibi görünmektedir (Eberhard, 1942: 163). Bugünkü mevcut malzemenin yardımıyla o zamanki devirde, Türk ve Moğol kültürleri aynı olmadığı hâlde, neyin Türk, neyin Moğol olduğunu anlamak kolay değildir (Eberhard, 1995: 31).

Tu-yu-hunların kanına az da olsa Türk kanı karışmıştır (Eberhard, 1995: 152). Büyük Hun İmparatorluğunun zayıflayıp yıkılmasından sonra Hun kütleleri Çin'e gidip yerleşmişler, bir kısmı da Tu-yu-hunlara sığınmışlardı (Taşağıl, 1995: 13). Minorsky, Tu-yu-hunların Türklere benzediğini açıklıkla ifade eder (Minorsky, 1942: 99, not. 3). Hatta Doğu Hun Devleti'nin MÖ III-II. yüzyıllarda yükselmesinden önce İç Asya'da yaşayan, fakat Hunlardan kaçıp, Liao körfezi kuzeyinde 39°-42° kuzey, 125° doğu bölgesine giden, Çinlilerin 'Siyenpi' dediği boylar ve onlar ile birlikte olan fakat belki onlardan ayrı ırkta buldukları Çin kaynaklarında tasrih edilen, 'Wu-huan', 'Tabgaç', 'Hsi' (H'i), 'Tu-yu-hun' ve 'Mu-jung' boylarının da kimisinin evvelce Proto-Tunguz veya Proto-Moğol sanılır iken Türk oldukları ileri sürülmektedir (Esin, 1978: 45). Pritsak'a göre de Çinlilerin 'Siyenpi', 'Mu-yun', ve 'Tu-yu-hun' dediği boylar, Tabgaçlar gibi, Türk idiler (Pritsak, 1968: 128). Gerçekten IV-VII. asırlarda bugünkü Çin'in Kuku Nor bölgesinde 400 yıllık bir devlet kurarak yaşamış olan Tu-yu-hunlar halkının ölü gömme ve yas kültürü büyük ölçüde Türklerin kültürü ile paralellik gösteriyordu (Kapusuzoğlu, 2015: 512). Çin kaynaklarında Tu-yu-hunların evlenme geleneklerinin de Göktürklerle aynı olduğu yazılmıştır (Eberhard, 1996: 103; Kapusuzoğlu, 2015: 516). Türklerle akraba olan ve 559 yılında Göktürk Kağanlığına katılmış olan bu devletin daha sonraki zamanlarda Tangut adıyla tanınmış olduğu iddia edilmiştir (Türkeş Günay, 2012: 124). Kâşgarlı ise Türklerden bir bölük olarak kabul ettiği '*Tangut*'ların kendi asıllarının Araplardan geldiğine inandıklarını söylüyor (*DLT III*: 362). Tu-yu-hunların, Tangutlara tabi oldukları dönemde '*Tu-hun*' adını taşıdıklarını görüyoruz (Eberhard, 1996: 103). Kürşat Yıldırım, Tuguhun olarak kaydettiği Tu-yu-hunlar ile Tangutlar arasında nasıl bir ilişki olabileceği hususunda şu bilgiyi veriyor:

“Sui Shu'da zikredilen Tuguhun 吐谷渾 hükümdarı Touba Mumi 拔木彌拓 ve Xin Tang Shu'da geçen Tangut (Dangxiang 党項) Beyi Tuoba Yici 拓拔亦辭, Touba adını ya unvan olarak kullanıyor ya da Chen Lianqing

ve Yao Weiyan'ın ileri sürdüğü gibi Tuguhunlar ve Tangutlar arasında Tabgaç aileleri mevcuttu. Yukarıda verdiğimiz bazı tarih malûmatlarına göre Tuguhunlar ve Tangutlar arasında Tuoba ailelerinin yer alması pek tabiidir” (Yıldırım, 2015: 365).

Bozkırlarda tecrit edilmiş olmayan Göktürk Kağanlığı, Çin'in değişik hükümdarlıkları ve Sasanî İmparatorluğu gibi yerleşik toplumların yanı sıra, Eftalitler, Tölesler, Tu-yu-hunlar ve Hitanlar gibi göçebe komşularıyla da ilişkiler içinde olmuştur. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere nazaran Tu-yu-hunlarla Göktürkler arasında siyasi ve karşılıklı evlilikler dolayısıyla akrabalık ilişkileri olmuştur. 572 yılında Mukan Kağan, Tu-yu-hun kavmine, hiç beklenmedik anda Kua-lue'ye (Tu-yu-hun'un o dönemki hükümdarı) saldırarak onu öldürdüğü ve karısıyla çocuklarını esir alarak kıymetli eşyalarla çok sayıda kocabaş hayvanı ganimet aldığı kaydedilmiştir (Taşağıl, 1995: 21; 1999: 7). Batı Göktürk hükümdarı Tardu Kağan, ülkesinde çıkan karışıklıklar sonunda 603 yılında Tu-yu-hanlara sığınmış ve siyasi hayatı da sona ermişti (Taşağıl, 1995: 60,84; 1999: 8).

Hsieh-li Kağan (İliğ Kağan 620-630) Doğu Göktürk hükümdarı Ch'i-min Kağan'ın (601-608) küçük oğludur. Annesi Tu-yu-hun boyundan olup adı P'o-shih idi. Hsieh-li, kağan doğduktan sonra annesi P'o-shih onu Tu-yu-hun boyundan olan Hu-lu Ta-kuan (Külüg Tarkan) unvanlı Hun-hsieh'in yanına yetiştirilmek üzere vermişti. Hun-hsieh, Hsieh-li Kağanın annesi P'o-shih ve babası Ch'i-min Kağan ile evlenirken annesi ile birlikte refakatçi olarak Türk bölgesinde yerleşmişti (Ekrem, 2007: 12). 630 yılında Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra esir düşen Göktürk Kağanı Hsieh-li, Çin'de 634 yılında üzüntü içinde ölmüştü (Baykuzu, 2006: 3). Hu-lu Ta-kuan unvanlı Hun-hsieh, efendisi Hsieh-li Kağan'ın ölümünden sonra bu acıya dayanamayarak boğazını kesmek suretiyle intihar etmişti (Taşağıl, 1995: 84; 1999: 16). Bu olayın duyulmasının da tesiriyle Göktürk muhitinde Tu-yu-hun kabilesi mensupları sadakat ve cesaretleriyle şöhret kazanmışlardı. Kapgan Kağan'ın damadı Tu-yu-hun kabilesinden Kao Wen-chien (A-shihi-te Hu-lu) idi (Taşağıl, 2004: 35). A-shihi-te Hu-lu'nun eşi olan Küçlüg Bilge Prenses Kapgan Kağan'ın (692-716) öz kızı, Sağ Bilge Prensi Mo-Tegin'in ise kız kardeşidir. Babası Kapgan Kağan'ın 716 yılında öldürülmesinden bir yıl önce kocası A-shi-te-hu-lu, Çin'e giderek imparatora bağlandığını belirtmiş, böylece oraya yerleşmiş ve kurganı oradadır (Baykuzu, 2006: 7). Tu-yu-hun kabilesinden Kao Wen-chien adlı damat A-shihi-te Hu-lu soyadı taşıdığına göre bu kişi hanedanın iç güveyisi olmalıdır. Bir boydan kız almak o boya kız vermeyi ve tarafların muadiliyetinin kabulünü muciptir. Diğer yandan Türklerde dünür boyları ile yenge ve sağdıçların devlet içinde söz ve mevki sahibi oldukları bilinmektedir (Ögel, 1979: 188).

1.2. Tu-yu-hunlar ve Tuygun Sözcüğü

Göktürklerde hükümdarların yani kağanların çevresinde çalışan devlet adamlarının yanı sıra, kağanların özel işleriyle uğraşan ve 'tuygun' unvanlı görevliler de vardı. Tuygun, bir memuriyet sıfatı olup atabeylik, kâhyalık, mürebbilik, mihmandarlık eden görevli demektir. *Tu-yu-hun* kavim adı bu sıfatlarla özdeşleşmiştir.

Talât Tekin, Kül Tigin Yazıtı kuzeydoğu yüzündeki 'tuyg(u)n' okuduğu bu sözcük konusunda şu açıklamayı getirmiştir:

"Kül Tigin yazıtı kuzeydoğu yüzünde *tuyg(u)n (e)lt(e)b(e)r*. Çin mimar, ressam ve heykeltıraşlarını getiren şahsın adı ve unvanı. Radloff ve Thomsen ilk kelimeyi *Toygun* okuyup bunu bir rütbe saymışlar ve ibareyi 'Toygunlar ve Elteberler' şeklinde tercüme etmişlerdir (1896: 120, 1897: 156). Orkun (I, 53) ve Mallov da ibareyi böyle anlamışlardır. Ben ilk kelimenin özel ad olması gerektiği görüşünden hareketle, Kırgızca *tuygun* 'beyaz aladoğan' kelimesini de dikkate alarak, bunu *tuygun* okumuştum. Bu görüşümü hala muhafaza ediyorum.

Clauson bu *tuygun* kelimesini *Toygun* okuyup KT GD'daki *taygun* ile birleştirmiş ve bu kelimenin ilk hecesinin Cince *t'ay* 'büyük' kelimesi olabileceğini ileri sürmüştür (1972: 568). Bu görüş kabul edilemez. Bundan sonra gelen *elteber* bir unvan olduğuna göre bundan önceki kelime kişi adı olmalıdır. Ayrıca, Cince 'büyük' anlamındaki kelime kitabelerde *tay* şeklinde yani *o* ile değil *a* ile (*tay-señün* gibi). İkinci olarak, *toygun*'daki *toy*- Cince *t'ay* ise *-gun* nedir? Bu izah edilmedikçe bu kelimenin Cince bir rütbe veya unvan olduğu görüşü kabul edilemez.

Clauson bu adın bulunduğu cümleyi de '...brought so many decorators, high officials(?), and *elteber*' yani '... bunca dekoratörleri, yüksek memurları ve *elteberleri* getirdi' şeklinde yanlış tercüme etmiştir. Çünkü *tuygun elteber* cümlelerin nesnesi veya nesnelere değil, öznesidir" (Tekin, 2010: 98, not. 133).

Konumuz olan sözcük Kül Tigin Yazıtı'nın kuzeydoğu yüzünde runik harflerle '𐰉𐰺𐰽𐰸 : 𐰽𐰸𐰽𐰸' şeklinde yer almış ve başlıca naşir ve araştırmacılar tarafından 'tuyg(u)n (e)lt(e)b(e)r' olarak okunmuştur. Talât Tekin eserinin sözlük kısmında 'Tuygun' ve 'Tuygut' sözcüklerini kişi adı olarak kabul etmiştir (Tekin, 2010: 178). Annemarie von Gabain, 'taygun' ve 'tuygun' okuduğu sözcükler için (?) işareti ile 'yüksek bir rütbe' anlamı vermiştir (Gabain, 2007: 298). Tekin'in de ifade ettiği gibi Clauson, 'tayğ(u)n' sözcüğünü, 'tuyg(u)n' sözcüğü ile birleştirerek 'You fed (the people?) better than your sons and high official' (EDPT: 568) anlamı vermiştir. Clauson, 'elteber' sözcüğünü ise 'a title for a tribal ruler subordinate to a superior ruler' (EDPT: 134) şeklinde tanımlamıştır. Kâşgarlı, *él*: "Atı anlatır bir isimdir. Çünkü at, Türkün kanadadır. Atlara bakan seyise 'él

başı’ derler, ‘*vilâyetin başı*’ demektir; bununla ata bakan kimse murad edilir” (DLT I: 49; EDPT: 122) bilgisini veriyor. Buradan anlıyoruz ki aslında ‘*elteber*’ sözcüğü yüksek bir memuriyet ifade eden bir sözcük değildir. (Czeplédy, 1951: 179-187).

İslam öncesi Türk devletlerinde ‘*toy*’ devlet meclisi olarak tanımlanmaktadır. İbrahim Kafesoğlu, “Buyrukların idari görevlerinin ağırlığı, taşındıkları unvanlardan da bellidir. Bu unvan sahipleri, sorumlulukları gereği, aynı zamanda toy üyeleri olduklarına göre, buyrukların ‘*toygun*’lar arasından seçtikleri düşünülebilir; nitekim Kül Tigin Yazıtı kuzeydoğu yüzünde adı geçen ‘*toygun il-teber*’ gibi buyruk olmayan toy üyeleri de vardır” (Kafesoğlu, 2005: 265) diyor. Vladimir Tishin, İbrahim Kafesoğlu’nun mezkûr tezini değerlendirdiği çalışmasında ‘*tuygun*’ sözcüğünün Çince ‘*達官 dáguān*’ sözcüğünün Türkçe telaffuzu olduğunu bunun ‘*ih-tiyar ve tecrübeli subay*’ anlamına geldiğini savunmuştur (Tishin, 2014: 39-51). Ancak Tishin’in çalışmasında Göktürklerin kullandıkları ‘*tuygun*’ sözcüğünün Çinlilerce ‘*dáguān*’ olarak yazıldığına dair hiçbir örnek ibraz edilmemiştir.

Göktürklerde devlet meclisine ‘*toy*’ denildiğine dair bir bilginiz yoktur. Bahaeddin Ögel bu hususta aynen şöyle diyor: “Kurultay kökü Türkçe ve eki Moğolca olan bir sözdür. Kurultayın asıl Türkçe karşılığı ‘*kengeş meclisi*’dir. Bu meclis, bir çeşit müzakere ve danışma meclisidir” (Ögel, 1979: 216). Göktürklerde hükümdarların, yani kağanların çevresinde çalışan devlet adamlarının yanı sıra, kağanların özel işleriyle uğraşan ve ‘*tuygun*’ unvanlı görevliler de vardı. Tamgaçı, Tudun, Şad ve İlteber gibi unvanlar taşıyanlar da ‘*tuygun*’ olabiliyorlardı. İlk bakışta ‘*tuygun*’luk, sabit bir rütbeden çok, kağanın buyrukları sonucunda özel işlerle ilgilenen herhangi bir memura verilen bir unvan gibi gözükmektedir. Eğer ‘*toy*’ üyesi olanlara ‘*toygun*’ veya ‘*tuygun*’ denilmiş olsaydı, bunun onlarca hatta yüzlerce olması gerekirken, yaygın bir sözcük olmaması dikkat çekicidir. Nitekim Kül Tigin Yazıtı’nın güneydoğu yüzündeki ‘*t(a)ygun*’ okunan sözcük haricinde, ancak kuzeydoğu yüzünde ‘*tuyg(u)n*’, güneybatı yüzünde ‘*tuyg(u)t*’ ve Taryat (Terhin) yazıtının batı yüzünün sekizinci satırında ‘*tuyk(u)n*’ okunan sözcükler haricinde bildiğimiz kadarıyla bunun bir emsali bulunmamaktadır.

Kâşgarlı, “*Xotanlılarla Kençekler kelimenin önünde bulunan الف leri (h) ye çevirirler. Türk dilinde bulunmayan bir harf kattıkları için biz onları Türk saymıyoruz*” (DLT I: 32) diyor. Eski Türk alfabesinde /h/ sesi için bir harf yoktu. Bununla birlikte eğer bir alfabede o harf yoksa metinlerde başka bir yolla temsil edilmiştir ki, bu da şüphesiz ‘*k ~ g*’ sesidir. Biz burada geçen ‘*tuygun*’ sözünün bir şahıs adı, ‘*toy*’ üyeliği veya yüksek idari

görevle ilgili bir unvan olmadığı kanaatindeyiz. Kül Tigin Yazıtı kuzeydoğu yüzündeki ‘𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰺𐰸𐰸𐰸 : *tuyg(u)n (e)lt(e)b(e)r*’ sözcük öbeğinden başka, yazıtlarda ‘𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰸 : (A)z (e)lt(e)b(e)r’ (KT K.3), ‘𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰽𐰸𐰸𐰸 : *Uygur (e)lt(e)b(e)r*’ (BK D.37) ve ‘𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸 : [𐰸𐰸𐰸𐰸]’ : (*Karluk ilt(e)b(e)r*) (BK D.40) sözcükleri yer almıştır. Görüldüğü üzere ‘(e)lt(e)b(e)r’ unvanından önceki sözcük bir şahıs adı veya unvanı değil, ‘*elteber*’in kavmi aidiyetini ortaya koymaktadır. Buna göre; ‘*tuyg(u)n (e)lt(e)b(e)r*’ sözcük öbeğindeki ‘*tuyg(u)n*’, bu ‘*elteber*’in ‘*Tuygun*’ kavminden olduğunu ifade ediyor. 629 yılında Batı Göktürk Kağanı T’ung Yabgu Kağan’ı ziyaret etmiş olan Hsüan-tsang’a ayrılırken mihmandarlık etmiş Ta-kuan Ta-mo-chih ‘*Tamgaçı Tuygun*’un Tu-yu-hunlardan olmadığı ispat edilemez. Nitekim aynı tarihlerde Doğu Göktürk kağanı olan Ch’i-min Kağan’ın (601-608) oğlu Hsieh-li Kağan (İliğ Kağan 620-630), Tu-yu-hun boyundan olan annesi P’o-shih tarafından yine aynı kavimden Hu-lu Ta-kuan ‘*Tamgaçı Tuygun*’ unvanlı Ta-kuan Ta-mo-chih yani ‘Hun-hsieh’in yanına yetiştirilmek üzere verilmişti.

Ele aldığımız sözcük her şeyden önce ‘*toygun*’ değil, ‘*tuygun*’ veya ‘*tuyugun*’ şeklinde okunmaktadır. Bu durumda sanıldığı gibi (Donuk, 1988: 52) aksine, konunun devlet meclisi olan ‘*toy*’ ile ‘*toy + -gun*’ yapısıyla bir ilgisi bulunmamaktadır. Dolayısıyla ‘𐰽𐰸𐰸𐰸 : *keliñün*’ (KT K.9) ve ‘𐰽𐰸𐰸𐰸 : *in(i)ygün*’ (KT G.1, K.11; BK K.1) sözcüklerindeki ‘*-gun/-gün*’ ekinin ‘*tuyugun*’ sözcüğündeki ‘*gun*’ hecesine tesir etmesi veya emsal olması düşünülemez. Konumuz olan sözcüklerin tereddütsüz aydınlatılabilmesi bakımından, Çin işaretleri ile yazılmış olan Türk veya diğer kuzey kavimlerine dair adların VII-VIII. asırlarda Türk dilinde nasıl telaffuz edildiğinin tespiti elzemdir. Çin kaynakları, Çin’in kuzeyindeki çeşitli kavimler ve hususiyile Orta Asya Türk tarihinin ana kaynaklarıdır. Bunlar bazen tek müracaat eseri oldukları için çoğu kez bunlardaki bilgileri karşılaştırma imkânı bulunmamaktadır. Nitekim kuzey kavimlerine dair Çin glossaları bu kavimlerin dillerine dair bize yeterince yardımcı olmuyor (Ligeti, 1951: 301-328). Bununla beraber Çin yıllıklarında ‘吐谷潭 *Tu-yu-hun*’ şeklinde imlalanın kavim adının, Paul Pelliot, ‘*Tu’uy-γun*’ ya da ‘*Tu’uyun*’ (Pelliot, 1921: 323), Louis Bazin, ‘*Tuyuyun*’ (Bazin, 1950: 281-282) ve Lev Nikolaeviç Gumilëv, ‘*Togon*’ (Gumilëv, 2004: 21) olduğunu savunmuşlardır. Alimcan İneyet ise bu kavim adını ‘*Tuygun*’, onların dilini de ‘*Tuygunca*’ olarak değerlendirmiştir (İneyet, 2006: 88; 2008: 283). Biz bu kavim adının Türkçe telaffuzunun, Türk dilinin inceliklerini nazara alarak, *Tuy(u)gun* ve *Tuy(u)gut* olması kanaatindeyiz. Ancak ‘*Türük* > *Türk*’ örneğinde olduğu gibi üç heceli olan ‘*Tuyugun*’ kavim adındaki ikinci yuvarlık ünlüsü ‘*u*’ düşerek daralmak suretiyle iki heceli hâle gelmiş olmalıdır. Dolayısıyla KT KD’de ‘𐰺𐰸𐰸𐰸’ şeklindeki işaretlerin ‘*tuy(u)*

nonim olduğu hâlde, alıntı olduğu fark edilmediğinden, dildeki benzer bir sözcük veya sözcüklerle karıştırılarak Türk dili yasalarına göre morfolojisinin ve etimolojisinin izah edilmeye çalışılması, olayın farklı boyutlara taşınmasına sebep olmuştur.

James Hamilton, 1998 yılında *Turcica* dergisinin 30. sayısında yayımlanan 'L'origine Des Turcs' adlı çalışmasında Kül Tigin Yazıtı'nda geçen ve *Tuyg(u)n* ve *Tuyg(u)t* şeklinde okunan sözcüklerin *Tuy(u)gun* ve *Tuy(u)gut* olarak okunması gerektiğini, bunların Türkçe olabileceğini, T'ou-yu-houen kavim adı ile münasebetinin şüphesiz olduğunu savunmuş ve aynen şu bilgiyi vermiştir:

“D'autres peuples, sans doute de langue proto-turco-mongole ou peut-être même proto-turque, devaient habiter à date ancienne sur les frontières orientales de la Mongolie et en Mandchourie. Ainsi, un peuple connu par la suite sous le nom de T'ou-yu-houen 吐谷渾 (EMC *t'oujawk-gwǝn) habitait près du fleuve Leao en Mandchourie jusqu'au milieu du IIIe siècle, lorsqu'une partie de ces tribus émigrèrent à travers les régions frontalières du nord de la Chine pour s'installer dans la région du Koukou-nor ou Ts'ing-hai au nord du Tibet. Dans le doute, on classait ces tribus, selon l'auteur, comme étant proto-turques, proto-mongoles, ou même proto-toungouses, mais j'ai pu montrer que leur nom, que j'ai trouvé dans les inscriptions runiformes turques anciennes du VIIIe siècle sous les formes *Tuy(u)gun* et *Tuy(u)gut*, doit représenter le mot turc *tuygun* “autour ou faucon blanc”, tout comme le nom du Tibet, que la langue des T'ou-yu-houen aurait fourni, doit représenter les formes collective et pluriel *topän et *töpät du mot turc *töpä* “hauteur” En fait, je suis de plus en plus persuadé que ces noms, en particulier ceux de tribus, aux suffixes collectifs ou pluriels en -*ön* et -*öt*, sont à considérer soit comme turcs ou proto-turcs, soit encore comme prototurco-mongols d'origine, et non comme exclusivement mongols ainsi que l'estiment la plupart des auteurs. Après les Qirqun ~ Qirqut, les Tuygun ~ Tuygut, et les *Töpän ~ *Töpät* que vous venons de voir, voici qu'apparaissent dans l'histoire pour la première fois vers l'an 534 les Turcs proprement dits sous le nom de T'ou-kiue 突厥 (EMC *dwǝt-kuat), qui semble bien représenter le pluriel en -*öt* de Türk, *Türküt” (Hamilton, 1998: 258-259).

Nihayet arkaik ve çağdaş doğu dilleri mütehassısı Profesör Rémy Dor, *Tu-yu-hun* = *Tuygun* bilgisini verdikten sonra, bize fazla bir söz bırakmadan sorunun çözümünü açıklıkla şu şekilde ortaya koyuyor:

“C'est une population altaïque à composante turke, les Tuygun (T'ou-yu-houen) ‘Faucons éperviers’, qui a transmis le nom du Tibet vers le nord aux grands empires des steppes, vers l'est au monde chinois, vers l'ouest au Sogd et au monde iranien. Issus de Mandchourie, les Tuygun s'installent au IVe siècle dans la région du Koukou-Nor et au-delà, jusqu'au sud du bassin du Tarim. Ils sont vaincus par les Tibétains en 663 CE et

refluent dans l'Ordos, diffusant dans leur fuite le nom du Pays des Neiges. Leur ethnonyme figure dans l'Inscription turke ancienne de Kól Tegin à propos de l'érection de son monument funéraire dans l'année du Singe 732 (CE): 'Celui qui amena de Chine tant de décorateurs ce fut le chef de tribu Tuygun (bunča bādizčig tuygun eltäbir kälürti): pour construire le monument à son frère Kól Tegin, l'empereur Bilge Kaghan fait appel à des 'décorateurs' (architectes, maçons, peintres, sculpteurs, etc.) chinois; les Tuygun se trouvant à mi-chemin entre la capitale chinoise de Tch'ang-ngan et celle de l'empereur t'ou-kiue sur l'Orkhon, ils sont chargés de la sécurité du transfert des artisans chinois" (Dor, 2014: 32).

1.3. Tu-yu-hunlar ve Tuyugut Sözcüğü

Kaynaklarımızın verdiği bilgilerden anladığımız kadarıyla, Göktürk Devleti hizmetinde 'tuyugun'lar daha ziyade, kağanların ve yakın çevrelerinin işlerini gören, mal varlıklarına bakan, misafirlerle ilgilenen, hanedan mensubu çocukların mürebbiliğini yapan kişilerdir. Bunların sadakat, ehliyet ve cesaretleriyle maruf olan Tu-yu-hun kavminden seçildiğine şüphe-miz yoktur. Nitekim Tu-yu-hunlar at ve sığır yetiştiricidirler. Bunların ilk atası at çobanı sıfatıyla maruf olup atlarını kışın Kuku Nor Gölü yakınında çiftleştirirler, burada atları bir ejderin ilkah ettiğine inanırlarmış (Eberhard, 1996: 103). Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Göktürk hanedan muhitinde Tu-yu-hunlar sadakat ve cesaretleriyle maruf olmuşlar ve hanedan ile sıhri akrabalıkları olmuştur.

Kül Tigin gibi önemli kişilerin özel hazineleri ve sürüleri ile Tu-yu-hun-luların ilgilendiklerini biliyoruz. Kül Tigin'in servetini ve atlarını muhafaza eden 'tuygut' unvanlı kişi veya kişiler Kapgan Kağan'ın Tu-yu-hunlu damadından olan torunu ve ahfadı olmalıdır. Nitekim yazıtta 'ᠲᠦᠭᠦᠲᠦ ᠬᠡᠭᠠᠨ / *begim tigin*' sözü yer almıştır. Bu söz hanedanın kadın üyelerinden olan erkek çocukları ifade etmiş olmalıdır. 716 yılındaki ihtilal sırasında Kapgan Kağan'ın küçük Han unvanı verilerek velayet gösterilen büyük oğlu ile tüm vezirleri öldürülmüştü. Hanın çocuklarından sadece A-shih-te Hu-lu isminde bir Tu-yu-hunlu ile evli olan 17 yaşındaki kızı ve muhtemelen o sırada Çin'de bulunan oğlu Mo-Tigin sağ kurtulmuşlardı (Gumiläy, 2004: 384). Kapgan Kağan'ın Çin'e sığınan kızı 724 yılında öldüğünde geride eşi A-shi-te Hu-lu'dan olan *Huai-en* adında bir oğlu kalmıştı. Çin başkentinde büyüyen ve daha delikanlılık yıllarında Çin ordusunda görev alan bu çocuk, yıllar sonra An-lu-shan isyanı sırasında Uygurlarla birlikte isyanı bastıran komutan Pu-ku Huai-en olmalıdır (Çandarlıoğlu, 1977: 38 vd; Baykuzu, 2014: 377-400). Uygur Kağanı Böğü'nün eşi meşhur 'Uluğ Hatun: *Tengri Hatun*' ise bu komutanın kızıdır (Baykuzu, 2006: 8; 2014: 390). 716 yılındaki ihtilalden önce Çin'e sığınmış olan Türkler için Bilge Kağan siyasi af çıkardı. Bunlara geri dönmeleri durumunda bir ceza işlemi

uygulanmayacağını kabul etti. Bunun üzerine birçok Türk boyu eski yurtlarına dönerek tekrar Göktürlere tabi oldular (Gumiläv, 2004: 385).

Talât Tekin, Kül Tigin Yazıtı kuzeydoğu yüzündeki 'tuyg(u)t' okuduğu sözcük konusunda şu açıklamayı getirmiştir:

“KT GB. tuyg(u)t. Bu kelime Fin atlasında T¹W¹Y¹G¹T¹, Radloff metninde ise T¹W¹Y¹G¹T¹ şeklindedir. Son harfin şüpheli olduğu anlaşılıyor. Thomsen ikinci tercümesinde bu kelimeyi 'Toygun(?)' şeklinde almış, yani özel ad veya unvan saymıştır. Kelimenin son harfi N¹ ise, bence bu bir kişi adıdır ve büyük bir ihtimalle KT KD'de Çin'den sanatkârları getiren Tuygun Elteber'le aynı kişidir” (Tekin, 2010: 100, not. 142).

Kül Tigin Yazıtı'nın güneybatı yüzünde, Kül Tigin'in altınlarını, gümüşlerini, servetini, malını ve at sürülerini koruyanların '† : †D>† : Toygu : t' (Tuygunlar) olduğu yazılıdır; burada çoğul eki olan -t'nin sözcükten ayrı olarak yazılmış olması dikkat çekicidir. Bu sözcüğü Talât Tekin eserinin ilgili cetvelinde '† †D>†' şeklinde almıştır. Burada naşir ve araştırmacıların çoğunun zannettiği gibi 'Tuygun' ve 'Tuygu : t' şahıs adı veya unvanı değil, bilakis 'Tuygun Elteber' ile 'Tuygu : t'ların aynı kavme mensup olmasına işaret vardır. Ne yazık ki bizim elimizde Göktürklerdeki maliyenin nasıl işlediğine ilişkin ayrıntılı bilgiler mevcut değildir. Sonuçta Kül Tigin Yazıtına göre, Kül Tigin'in kâhyalığını yapmış olan 'Tuyugut', Tu-yu-hunlardan seçilmiş olmalıdır. Moğolcada -n ile nihayetlenen sözlerin çoğul şekli, bu -n yerine -t getirilmekle yapılır. Türkçede de kelimenin sonu -n olursa bunun düşürülerek yerine bir -t getirmek suretiyle çokluk yapıldığı vakidir. Ancak -t çokluk eki eski Türkçede yalnız birkaç arkaik sözcükte bir ek olarak korunmuştur (Poppe, 2008a: 93-110; 2008b: 127-143). Demek ki Kül Tigin'in malını mülkünü koruyanlar, bir grup Tuyugun idi ki bu nedenle yazıtta 'tuyugut' çoğul biçimi kullanılmıştır. Bu zamana kadar 'toy' yani devlet meclis üyesi olarak açıklanan 'tuygun'un daha çok hükümdarın ve yakın çevresinin özel işleriyle uğraşan Tu-yu-hunlular olduğu şüphe yoktur.

2.1. Bir Kartal Türü Olan 'Tuygun' Hakkında Kaynaklarımız Şu Bilgileri Veriyor:

Göktürklerde, sülale ongunlarından ikisi kurt ve kuş olduğu bilinmektedir. Göktürk Kağan soyunun atlarına vurulan, kuşa benzer damgaları bir kartaldır. Baş üstünde tasvir edilen kuş, heraldik veya kosmik bir timsal olabileceği gibi ruh remzi olarak da tefsir edilmiştir. Türklerde, daha geç devirde aksungur, bey ruhu timsali idi (Esin, 1978: 92). Kül Tigin'e ait mezar külliyesinde bulunmuş olan ve muhtemelen Kül Tigin'e ait taştan baş heykelindeki altı dilimli başlığın ön yüzünde alçak rölyef olarak bir kuş figürü yer almaktadır. Bu rölyefte ayakta duran kanatları iki yana açıl-

mış, sorguçlu ya da ibikli, sivri gagalı ve ince boyunlu kuş figürü, gayet zarif bir biçimde gösterilmiştir. Kabartmada, kuşun kanatlarının kıvrımları da verilmiştir (Durmuş, 2001: 187; Dalkıran, 2008: 386; Durmuş, 2012: 1206-1207; Çeşmeli, 2015: 68). Kül Tigin’in kalpağında tespit edilen bu kuşun bir ‘*tuygun*’ olduğu ve kendi ruhuna işaret ettiğine şüphe yoktur (Esin, 2004: 135).

Kartal, uçan canlıların rakipsiz bir hâkimidir. Onun gücü ve korkusu, yalnızca uçan hayvanlara değil, yeryüzündeki yaratıklara da korku ve dehşet verir. Müthiş gücüne rağmen, estetik açıdan çok güzel bir hayvandır. Bu özellikleriyle kartal güç, kuvvet, sonsuzluk sembolü olmuştur (Durmuş, 2007: 50). Kartallar, eğri keskin gagası, taş gibi sert kaslı ayakları, mızrak gibi pençeleriyle avına doğrudan saldırır. Keskin sivri pençeleriyle avını yakalar ve özellikle tilki ve kurdu belinden yakalamışsa belini kırar. Kartal ölümsüzlüğün sembolü olarak da düşünülmüştür (Çoruhlu, 1995: 89; Durmuş, 2007: 51). Özellikle Göktürk ve Uygur devirlerinde kartal ve diğer yırtıcı kuşlar hükümdar ya da beylerin timsali, koruyucu ruhun ve adaletin simgesidir. Kartalın hükümdarlık, güç, kuvvetle ilgili simgesel anlamları İslamiyetten sonra da devam etmiş, hatta zaman zaman arma olarak da kullanılmıştır (Çoruhlu, 2011: 166). *Şecere-i Terakime*’de Oğuz boylarından Yıvalar, anlamı ‘*derecesi yüksek*’ ve ongunu ‘*çakır*’ yani ‘*tuygun*’ olarak tanıtmıştır (Ebûlgazi Bahadır Han, 1982: 52). Mitolojide, inançlarda, sanatta gökyüzünün temsilcisi olarak büyük bir rol oynayan kartala aynı zamanda gelecekte haber veren, ruhları öbür dünyaya götüren, gökle yer arasında aracılık yapan kutsal bir kuş gözüyle bakılmaktadır. *Tuygun*, sadece kişinin ruhunun vücudunu terk ediş deneyimi yani ecstatic experience ile ilgili değildir. Nitekim Kül Tigin Yazıtı’nın güneydoğu yüzünün son satırında; “↑ λ ↑ ∫ X € √ ↑ ∫ : ↑ √ X ∫ : √ √ ∫ ∫ ∫ ∫ λ > : *uça b(a)rd(ı)g(ı)z : Tenride tirigdekiçe boltaçı*” (KT GD): “*Gökte yaşadığınız zamanlardaki gibi olacaksınız*” (Gabain, 2007: 122) temennisinde bulunulmuştur.

Sözlüklerimizde ‘*tuygun*’ şu şekillerde tanımlanıyor:

Tuygun: “1. Beyaz atmaca. Astur palumbarisus; kara *tuygun*: en iyi, hakiki atmaca; 2. *ruhun sık-sık tesadüf edilen sıfatıdır*” (Yudahin, 1998: 767). Yudahin’in verdiği özellikle bu ikinci anlam konumuz bakımından gayet manidardır. *Tuygun*: “Ak *tuygun* ‘akdoğan’; Avlamak için alıştırılan tiz pençeli yırtıcı kuş, çakır; ak boz, çakır, sarı doğan” (Arat, 1987: 658). Şeyh Süleyman Efendi’nin *Lûgat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî* adlı eserinde *tuygun*: “Ak ve çakırdoğan: *تویغون : آق و چاقرطویغان*” (ÇL: 129), bir başka Çağatay lûgati *Abuşka Lûgati*’nda ise ‘Aktogan’a dirler ki gayet de yavuz olur ki *Garaibü’s Sıgar*’da sıfat-i Subh’da kelür’ (AL: 219) şeklinde tanımlanmıştır. E. Denison Ross tarafından hazırlanan *Kuş İsimlerinin*

Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü'nde 'توى تون: toyton' imlasıyla önemli bilgiler verilmiştir. Buna göre 'toyton': İngilizce 'the toyton' bird. Bir cins guguk kuşu. Mancuca: *toiton*. Çince *Pu tu niao* (Giles, *cuculus canorus*). Sözlüğe göre: Dağa ormanlarında bulunur. Gece öter, sesi de 'toiton' kelimesini andırır. Zakharoff buna ilave olarak: Bu kuş o kadar azimli bir avcıdır ki 'toiton' kelimesi 'becerikli, mahir, kurnaz' anlamlarında mecazi bir anlam kazanmıştır" (Ross, 1994: 59, 204. sıra). *Duygun* < *tuygun*: "Doğan. Astur palumbarius. Evliya Çelebi'de 'tuykun' olarak geçer. *Tarama Sözlüğü*'nde geçen 'toygun' biçimini 'tuygun' diye düzeltmek gerekir. *TS*'de verilen 'koygun' yazımı da hapax olarak 'tuygun'dan başka bir şey olamaz. < *tuy-* 'percevoir' + *-gun* eki" (*TDES-I*: 125). Konu üzerine Semih Tezcan şu bilgiyi veriyor:

"Köl Tegin Yazıtı, güneydoğu yüzünde güç bir cümle vardır: *ıgar oğlanıñızda taygunuñızda yegdi igidür ertigiz uça bardıgız*. Burada geçen *taygun* kelimesinin 'akdoğan, toygun' anlamına geldiğini sanıyorum. Akdoğan, doğanların en değerlisidir. 'Bürhan-ı Kati' sözlüğü bunun 'sultanların avcı kuşu' olduğunu yazar. Cümlenin başındaki *ıgar* anlaşılmıyor, şimdiye kadar bu kelimeye tatmin edici bir açıklama yapılabilmemiş değildir, cümlenin devamını şöyle anlıyorum: "(Halkı) kendi çocuklarımızdan, akdoğanınızdan daha iyi beslediniz, (şimdi) öldünüz.

Doğan ve benzeri avcı kuşları ava alıştırıp sürekli yüksek kondisyonda tutabilmek için ağızlarına lokma lokma et vererek beslemek son derecede önemlidir. Özellikle başarılı hücumlardan sonra sahibinin kuşa et yedirip onu ödüllendirmesi gerekir. Moğolistan'da bugün de dünyanın en iyi avcı kuşları yaşar, bu ülkede ve başka Orta Asya ülkelerinde geleneksel avcı kuş alıştırma teknikleri çok iyi bilinmekte ve sürdürülmektedir" (Tezcan, 2009: 279).

Anadolu ağızlarında öksüz yavru hayvan beslemeye 'ekti ~ ehdi' (Yavuzarslan, 2012: 141-158) denir ki bizim ele aldığımız cümlede geçen 'igid-' fiili ile irtibatı açıktır. Cümlede geçen 'igid-' fiilinin 'beslemek, idare etmek, ondurmak' biçiminde anlamlandırılmasının uygun olmadığı, fiilin 'bakmak, yetiştirmek, terbiye etmek, eğitmek' biçiminde anlamlandırılması gerektiği savunulmuştur (Kaya, 2013: 956). Anasız kalmış bir hayvan yavrusunun beslenip büyütülmesinin ne kadar meşakkatli bir iş olduğu bilinen bir durumdur. Diğer yandan 'tuygun' denilen kartalın yakalanması, beslenmesi ve ava alıştırılması âdeta insanüstü bir fedakârlığı icap ettirir. Kül Tigin Yazıtı'ndan altı veya yedi yıl önce yazılmış olan Tonyukuk Yazıtı'nın II. taş kuzey yüzünde, İlderiş Kağan ve Kapgan Kağan döneminin faaliyetleri kısaca özetlendikten sonra runik harflerle aynen şöyle diyor: "𐰇𐰺𐰽𐰾𐰿 : 𐰺𐰸𐰽𐰿 : 𐰺𐰽𐰾𐰿𐰾𐰿𐰿 : 𐰺𐰽𐰾𐰿𐰾𐰿𐰿 | 𐰽𐰿𐰾𐰿 : 𐰽𐰿𐰾𐰿 : 𐰽𐰿𐰾𐰿𐰾𐰿𐰿 : "Türk Bilge Kağan Türk Sir budunuğ Oğuz budunuğ igidü olurur" (Şimdi

artık Türk bilge kağan, Türk birleşik halkını ve Oğuz halkını iyi besleyerek (tahtta) oturuyor.” Sonuçta Kül Tigin Yazıtı’nın güneydoğu yüzünde geçen: ‘*Ig(a)r ogl(a)n(i)ñ(i)zda : t(u)ygun(u)ñ(i)zda : y(e)gdi : ig(i)dür : (e)rt(i)g(i)z*’ cümlesinin, Kül Tigin hakkında ne kadar muazzam bir övgü olduğu ortaya çıkıyor.

Burada şunu da ilave edelim ki; biz Türk dilinde ‘*tuğra*’ sözünün, Kül Tigin Yazıtı’nın güneydoğu yüzünde geçen ‘*tuygun*’ sözüyle ilgili olduğu ve heraldik biliminde ilk Türk ‘*tuğra*’sının da Kül Tigin’in kalpağının ön cephesindeki bu ‘*tuygun*’ arması olduğunu düşünüyoruz. Kâşgarlı, ‘*tuğra*’ için; *tuğrağ*; “Tuğra, tura, hakanın mührü, buyrultusu. Oğuzca. Bunu, Türkler bilmez. Ben de aslını bilmiyorum” (*DLT I*: 462) diyor. Bu konuda Sir Gerard Clauson da ‘*tuğra:ğ*’ imlasıyla aynı bilgiyi veriyor (*EDPT*: 471). Vassiliy Viladimiroviç Bardhold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* adlı eserinde: “Oğuzlar tarafından Batı Asya’dan getirilen ve başka Türklerce hiç bilinmeyen bu medeni deyim in aslı meselesi tarihçiler için çok ehemmiyetlidir” (Bardhold, 2006: 98) diyor. Üstadımız Prof. Bahaeddin Ögel ise, Oğuzların Yıva boyunun ‘*ongun*’u dolayısıyla *Türk Mitolojisi* adlı kapsamlı eserinin I. cildinde ‘*tuygun*’ hakkında şu bilgiyi veriyor:

“Bu kuş hakkında en sağlam bilgiyi yine *Kırgız Sözlüğü* ile Osmanlı kaynaklarında bulabiliyoruz. Yudahin, Kırgızların *tuygun* dedikleri av kuşunun beyaz atmaca olduğunu söylüyor. Yudahin’in ‘*Kırgız Sözlüğü*’nü Türkçeye tercüme eden B. Abdullah Taymas ise buna, (*Astur Palumbarius*) zoolojik terimini ilave ediyor. Asım Efendi, *toygun*’un bir av kuşu olduğunu, buna *tuğrul* da denildiğini söylüyor. *Toygun* kuşunun Farsçası ‘*tuğra*’dır” (Ögel, 1998-I: 368).

2.2. ‘*Taygun*’ Değil ‘*Tuygun*’ Olmalıdır

Eski Türkçede ‘*tay*/ kısırak yavrusu’ anlamında bir sözcük tespit edilemiyor. Bu bakımdan yazıtta ‘Dδ’ şeklinde işaretlenen sözcüğün ‘*kısırak yavrusu*’ olarak anlamlandırılması mümkün değildir. Çince ‘*大 tay*’ sözcüğü yazıtlarda ‘*büyük*’ veya ‘*baş*’ anlamında Çince unvanların başında kullanılmıştır (Sertkaya, 2008: 150-159). Kısırak yavrusu anlamında ‘*tay*’ sözcüğüne ilk defa *KB*’de (*KB*: beyt. 5803) ve hemen arkasından *DLT*’de rastlıyoruz. *Tay*: “*Tay*, kısırak yavrusu” (*DLT III*: 158). *Ta:y*: “A one- or two year old foal’ older than a *kulun*” (*EDPT*: 566). *Tay*: “Üç yaşına kadar olan at yavrusu” (*TDES-II*: 398; *KBS-II*: 872). Ele aldığımız dönem için dilde mevcudiyeti dahi tanıklanamayan bir sözcüğün mecazi bir anlamda kullanılması düşünülemez. Bu bakımdan ‘*oglanınızda taygununuzda*’ ikilemesini ‘*oğullarınızdan, evlâtlarınızdan*’ veya ‘*oğullarınızdan, torunlarınızdan*’ şeklinde anlamak mümkün değildir. Türkler kız ile erkek çocuklar arasında bir ayrılık göstermiyorlardı. Yazıtlardaki “𐰃𐰆𐰇𐰈 / *urı ogl(u)ñ*,

1↓Ƴ#↑◁ / Kız ogl(u)ñ" (KT D.7,24; BK D.7,20) sözcüklerinde görüldüğü üzere 'oğlan' sözcüğü 'erkek' ve 'kız' çocuğu ifade etmektedir (Duman, 1997: 113-130). *Ogul*: "Oğul. Herhangi bir çocuğa da 'ogul' denir. Bu kelime kural dışı olarak 'oglan' şeklinde cemilenir; hâlbuki 'ogullar' diye cemilenmesi gerekti. Nasıl ki erkekler için 'eren' denilmiştir. 'Oglan' ve 'eren' kelimeleri müfret olarak da kullanılır" (DLTI: 74). Göktürk Yazıtları'nda az da olsa ikilemeler vardır (Aydın, 1997: 417-421). Ancak "Oğullarınızdan ve evlâtlarınızdan" gibi bir ikilemenin Göktürk Yazıtları'nda yer aldığı kabulü, en azından Bilge Kağan'ın hatipliğine, Yollug Tigin'in kâtipliğine haksızlıktır.

Göktürk Yazıtları'nda söz başındaki ve ilk hecedeki düz-dar ı ve i ünlüleri ile yuvarlak o, u, ö ve ü ünlüleri daima yazılmıştır. Bununla beraber bazı sözcüklerde söz başındaki ve ilk hecedeki yuvarlak ünlülerin yazılmamış olduğu da vakidir. Bu bakımdan Kül Tigin Yazıtı'nın güneydoğu yüzünde sözcüğün '◊>ƳD◊' şeklinde yazılmış olması 'tuvgun' şeklinde okunmasına engel teşkil etmemektedir. Nitekim yazıtlarda '↓ ıXN↓: bu (ö) dke' (KT G.1), '↓ ıXN↓: b(u) ödke' (KT G.11; BK K.1,8; D.2), '1^€: (ö) g(i)r(i)p' (BK D.2) ve '↓J↓: b(u)l(u)ñ" (BK D.3) sözcüklerinde yuvarlak ünlü 'ı' işareti yazılmamıştır. Yazıt'ta, Bilge Kağan ve Yollug Tigin muazzam bir edebî ifade kullanmışlardır. Yollug Tigin, Tu-yu-hun > Tu-yu-gun > Tu-yugunlu anlamındaki '◊>ƳD>◊' (KT KD) sözcüğü ile bunun cemi olan '◊>ƳD>◊' sözcüğünün ayırt edilebilmesi bakımından Kül Tigin'in 'sıfat-ı mahsusası' olan 'tuvgun' sözcüğünü '◊>ƳD◊' şeklinde işaretlemiş, böylece Kül Tigin'in Tu-yu-hunlara mensup olduğu gibi bir anlam çıkarılmasının engellenmesini sağlamış olmalıdır. Yazıt'ın güneydoğu yüzündeki '◊>ƳD◊' sözcüğünde 'ı/u' yuvarlak ünlüsünün birinci hecede 'D>◊' şeklinde değil de, ikinci hecede '◊>Ƴ' şeklinde olması, bir sehiv eseri olmayıp 'Tu-yu-gun' kavim adından ayırt edilebilmesi bakımından ince bir manevra ile bu şekilde işaretlenmiştir. Zira '◊>ƳD>◊' veya '◊>ƳD>◊' şeklinde işaretlenmiş olmasıyla Kül Tigin'in 'Tu-yu-hun'lara nispet edilmesi gibi garip bir hâl ortaya çıkacak '◊>ƳD>◊' ve '◊>ƳD>◊' sözcüklerinin anlaşılmasını imkânsız kılacaktır. Kül Tigin Yazıtı'nın kuzeydoğu yüzündeki 'tuvg(u)n' okunan ve bir memuriyet unvanı sanılan sözcüğün 'tuy(u)g(u)n' okunarak 'Tu-yu-hun' kavmine mensup, 'tuyg(u)t' okunan sözcüğün ise bunun cemi olarak, 'tuy(u)g(u)t' şeklinde okunması ve 'Tu-yu-hunlular' şeklinde anlaşılması gerekmektedir. Bu sözcüklerin aynı yazıtın güneydoğusunda 't(a)ygun' okunan ve 'tay gibi' anlamı verilen sözcükle bir ilgisi bulunmakta, sözcüğün 'tuvgun' okunup 'şahsınız' şeklinde anlaşılması gerekmektedir. Burada Kül Tigin'in seciyesi ile 'tuvgun' kuşunun meziyetleri örtüstürülmüştür.

2.3. Kül Tigin ve Tuygun Sözcüğü

Kül Tigin, Türk askerî ve siyasi tarihinin yetiştirdiği büyük komutan ve devlet adamlarımızdan biri olarak kabul edilir. Babası 682’de İkinci Doğu Göktürk Kağanlığını kuran Kutluğ Kağan’dır. Kutluğ Kağan 691 yılında öldüğünde Kül Tigin yedi yaşında olduğuna göre 684 yılında doğmuş olmalıdır. 16 yaşında ilk kez bir savaşa katılmış, bundan sonraki yaşamını da sadece savaşlara adanmıştır. Kül Tigin, yaşamı boyunca dokuz sefere katılmış, 16 meydan savaşında çarpışmış, çok sayıda savaşçıyı kendi elleriyle öldürmüş, beş önemli kişiyi yakalamış, büyük ölçüde ganimet ele geçirmiştir (Erkoç, 2006: 222). Kapgan Kağan’ın 716 yılında ölümünden sonra tahta kimin geçeceği konusu gündeme geldi. Kağan hayatta iken Küçük Han unvanı alan büyük oğlunu halef tayin etmişti. Hâlbuki Türk töresine göre taht Tarduş Şad Bilgi Kağan’ın hakkıydı ve gerçekte Türk ‘*mengü il*’inin gerçek sahibi başbuğ kahraman Kül Tigin idi (Gumilëv, 2004: 383). Eski Türk töresini bozmayan Kül Tigin, han unvanı dahi almayıp ağabeyini Bilge Kağan unvanı ile tahta geçirdi. Bilge Kağan, bu makamın adamı olmadığını fark etmişti. Dolayısıyla bir süre sonra kardeşinin elinde kukla olup çıktı. Böylece onu başkumandan yani hakanlığın gerçek yöneticisi olarak tayin etti (Gumilëv, 2004: 384). Gerek kendi yazıtı, gerekse Bilge Kağan’ın yazıtı bir bakıma Kül Tigin’in şecaatnamesi durumundadır. Biz bunları yazıtların diliyle şöylece özetledik:

“*K(a)ñ(i)m k(a)g(a)n : uçdukdā : in(i)m Kül Tig(i)n : yit(i) : y(a)şda : k(a)lti*” Babam kağan vefat ettiğinde kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı” (KT D.30). “*Um(a)y t(e)g : ög(ü)m : k(a)tun : kuut(i)ña : in(i)m : Kül Tig(i)n : (e)r (a)t bultı : (a)ltı y(e)g(i)rmi : y(a)şña (e)çim k(a)g(a)n : ilin : törüsün : (a)nça k(a)zg(a)ntı*” “Umay misali annem Hatun’un kutu sayesinde, kardeşim Kül Tigin ordunun başına geçti. On altı yaşında, amcam hakanın devleti için şöyle başarılar kazandı” (KT D.31).

“*K(a)ñ(i)m(i)z : (e)çim(i)z : k(a)zg(a)nm(i)ş : bod(u)n : (a)tı küsi : yok bolmaz(u)n tiy(i)n : türük : bod(u)n : üçün : tün ud(i)m(a)d(i)m : künt(ü)z : ol(u)r(m(a)<d(i)m > : in(i)m : Kül Tig(i)n : birle : (e)ki ş(a)d : birle ölü yitü k(a)zg(a)nt(i)m*” “Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye, Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kardeşim Kül Tigin ile iki şad ile (birlikte) ölesiye yitesiye çalıştım” (KT D.27; BK D.22).

“*Y(a)r(i)kinta : y(a)lm(a)sınta : yüz (a)rtuk : okun urtı : yüz[(i)ñe] : b(a)şña : bir t[(e)gm(e)di]*” “(Kül Tigin’i) zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla okla vurdular (ama) yüzünü (ve) başına bir (ok bile) değmedi (KT D.33). “*Kuur(i)d(i)n sog(u)d örti : in(i)m küül tig(i)n (...) iş(i)g : küüç(ü)g : birtük*” “Batıda Soğdlar baş kaldırdı. Kardeşim Kül Tigin (...) (ölesiye

yitesiye) hizmet etti" (KT B). "*T(e)ñgri : y(a)rl(i)k(a)d(u)k üç(ü)n : m(e)n k(a)zg(a)ntuk : üç(ü)n : Türük bod(u)n : (a)nça k(a)zg(a)nm(i)ş (e)rinç : m(e)n in(i)l(i)gü : bunça : b(a)şl(a)yu : k(a)zg(a)nm(a)s(a)r : türük : bod(u)n : ölt(e)çi : (e)rti : yok : bolt(a)çı (e)rti*" "Tanrı buyurduğu için, ben kazandığım için Türk halkı (da) böylece kazanmış (oldu) şüphesiz. Ben erkek kardeşimle beraber bu kadar önderlik edip çalışmasa ve muvaffak olmasa idim, Türk halkı ölecek idi, yok olacak idi" (BK D.33). "*T(e)ñri : y(a)rl(i)k(a)dukin : üçün : (ö)z(ü)m : kuut(u)m : b(a)r üçün : k(a)g(a)n : ol(u)rt(u)m : k(a)g(a)n : ol(u)r(u)p : yok : çig(a)ñ : bod(u)n(u)g : koop kuubr(a)td(i)m : çig(a)ñ : bod(u)n(u)g : b(a)y kilt(i)m : (a)z bod(u)n(u)g : öküş : kilt(i)m*" "Tanrı lütfkâr olduğu için, benim (de) talihim olduğu için, hakan (olarak tahta) oturdum. Tahta oturup yoksul (ve) fakir halkı hep derleyip topladım. Fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım (KT G.9-10). "*T(e)ñri : y(a)rl(i)k(a)zu : kut(u)m : b(a)r üç(ü)n : ülüg(ü)m : b(a)r üçün : ölt(e)çi : bod(u)n(u)g : tirg(ü)rü : ig(i)tt(i)m : y(a)l(a)ñ : bod(u)n(u)g : tonl(u)g : çig(a)ñ bod(u)n(u)g : b(a)y kilt(i)m : (a)z bod(u)n(u)g : ök(ü)ş : kilt(i)m : ig(a)r (e)ll(i)gde : ig(a)r : k(a)g(a)nl(i)gda : yig kilt(i)m*" "Tanrı bağışlasın, ilâhi lütfum olduğu için, kısmetim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin kıldım (KT D.29; BK K.7; D.23). "*Tört : bul(u)ñd(a)kı bod(u)n(u)g : koop : b(a)z kilt(i)m : y(a)g(i)sız : kilt(i)m*" "Dört bucaktaki halkları hep (kendime) bağladım, (Türk halkını) düşmansız kıldım (KT D.30). "*Türük(ü)me : bod(u)n(u)ma : y(e)g(i)n : (a)nça k(a)zg(a)nu : birt(i)m*" "Türklerime (ve) halkıma daha iyi bir şekilde kazanıverdim" (BK G.10). "*Kök : t(e)y(e)ñin : türük(ü)me : bod(u)n(u)ma : k(a)zg(a)nu : birt(i)m*" "Gök sincapları (paraları) Türküme ve halkıma kazanıverdim (BK K.12). "*Kül Tig(i)n : ö(zi) kurk : (a)rtuk(i) yiti : y(a)şı(ña) : boltı*" "Kül Tigin kendisi (?) kırk yedi yaşında (?) idi" (KT KD). "*Kül Tig(i)n : kooñ yulka : yiti y(e)g(i)rm(i)ke : uçdı*" "Kül Tigin Koyun yılının on yedinci gününde vefat etti" (KT KD).

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, Kül Tigin, yedi yaşında yetim kalmış, çocukluk hayatını yaşayamadığı gibi, 16 yaşında başlayan askerî faaliyetleri aralıksız ve yoğun bir şekilde 47 yaşında ölümüne kadar devam etmiştir. Böyle bir kişi, onun azim ve gayreti ancak 'tuygun' denilen kartalla temsil edilebilirdi. Bir kartal çeşidi olan 'Tuygun', Türk mitolojisinde samimiyet, sadakat, cesaret ve yiğitliğin sembolüdür. Biz bu sebeple 'tuygun' kuşunun Kül Tigin'in 'sifat-ı mahsusa'sı ve 'alâmet-i şahsiye'si olduğunu düşünüyoruz. Netice itibarıyla Kül Tigin Yazıtı'nın güneydoğu yüzündeki cümlelerin; "*Ig(a)r ogl(a)n(i)ñ(i)zda : t(u)ygun(u)ñ(i)zda : y(e)gdi : ig(i)dür : (e)rt(i)g(i)z*" şeklinde okunarak; Türkiye Türkçesine: "(Siz halkınızla) değerli evlâtlarınızdan ve şahsınızdan daha iyi ilgilendiniz" şeklinde aktarılması gerektiği kanaatine ulaşılmaktadır.

Bu Makaleden Çıkarılabilecek Sonuçlar Aşağıda Maddeler Hâlinde Verilmiştir:

I. Kül Tigin Yazıtı'nın kuzeydoğu yüzünde 'tuyugun' ve güneybatı yüzünde 'tuyugut' şeklinde karşılaşılan sözcükler, Eski Türk alfabesinde /h/ sesini karşılayan bir işaret olmadığından, Göktürklerle siyasi ve sıhri akrabalık ilişkileri bulunan Kuzey Tibet kavimlerinden *Tu-yu-hun* kavim adının VIII. asır Türk dilindeki muharref şekilleridir.

II. Kül Tigin Yazıtı'nın kuzeydoğu yüzündeki 'tuyg(u)n (e)lt(e)b(e)r' sözcük öbeğinden başka aynı yazıtlarda, (A)z (e)lt(e)b(e)r (KT K.3), *Uygur (e)lt(e)b(e)r* (BK D.37) ve (*Karluk ilt(e)b(e)r* (BK D.40) sözcükleri yer almıştır. Buna göre 'tuy(u)g(u)n (e)lt(e)b(e)r' sözcük öbeğindeki 'tuy(u)g(u)n' kavmi aidiyeti ifade eder. Bu sebeple sözcüğün Göktürklerle iyi ilişkileri olan 'Tu-yu-hun'ları ifade ettiğine şüphe yoktur. Yazıtta geçen sözcüğün 'tuyg(u)n değil, 'tuy(u)g(u)n' şeklinde okunması ve 'Tu-yu-hunlu' şeklinde anlaşılması gerekmektedir. Sorun alıntı olan bir sözcüğün muharref hâlinin Türk dilinin özvarlığı sanılarak, Türk dili yasalarına göre etimolojisinin ve morfolojisinin tayin edilmeye çalışılmasından kaynaklanmıştır.

III. Kül Tigin Yazıtı'nın güneybatı yüzündeki 'tuygut' okunan sözcük 'tuyugut' olarak okunmalıdır. Bu sözcük yukarıda ifade ettiğimiz 'tuyugun' sözcüğünün cem'idir. Bunlar Kül Tigin'in servetine ve at sürüsüne nezaret eden 'Tu-yu-hun'lulardır. Ancak, ele aldığımız cümlede geçen 'begim tigin' ifadesinden bu kişilerin Kapgan Kağan'ın kızı ve Mo-Tegin'in kız kardeşi olan Küçlüg Bilge Hatun'un asıl adı Kao Wen-chien, soyadı A-shi-hi-te Hu-lu olan ve hanedanın iç güveyisi olduğu sanılan 'Tu-yu-hun'lu ile bunun *Huai-en* adındaki oğlu ve ahfadı olmalıdır.

IV. Kül Tigin Yazıtı'nın güneydoğu yüzündeki cümlede 'tayg(u)n' okunan sözcük 'tuygun' okunmalıdır. Bu Kül Tigin'in kişiliği ile özdeşleşen bir kartal türü ve Kül Tigin'in sıfat-ı mahsusası olup silueti kalpağının ön cephesine nakşedilmiştir. VIII. asır Türk dilinde 'at yavrusu' anlamında bir 'tay' sözcüğü olmayıp bu sözcük Çince 'büyük' anlamındadır. Dilde bulunmayan 'tay' sözcüğünü mecazen 'evlât' olarak kabul edip '-gun' eki eklemek suretiyle 'evlâtlar' anlamı çıkarmak mümkün değildir. Kaldı ki 'oğullarınızdan, evlâtlarınızdan' ikilemesi, ikileme mantığına uygun düşmemektedir. Bu sözcüğün 't(u)ygun' okunarak 'tuygun' kuşu anlamı verilmesi ve Kül Tigin'in sıfat-ı mahsusası olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Sonuçta cümlenin; "Ig(a)r ogl(a)n(i)ñ(i)zda : t(u)ygun(u)ñ(i)zda : y(e)gdi : ig(i)dür : (e)rt(i)g(i)z" şeklinde okunarak, '(Siz halkınızla) değerli evlâtlarınızdan ve şahsınızdan daha iyi ilgilendiniz" şeklinde anlaşılması gerekmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Sonuç itibarıyla yukarıda ele alınan sebepler ve veriler bağlamında; Kül Tigin Yazıtı'nın kuzeydoğu yüzündeki 'tuy(u)g(u)n (e)lt(e)b(e)r' sözcük öbeğindeki 'tuy(u)g(u)n' sözcüğünün kavmî aidiyeti ifade ettiği ve bu kavmin Kuzey Tibet kavimlerinden 'Tu-yu-hun' kavmi olduğu; yazıtın güneybatı yüzündeki 'tuygut' okunan sözcüğün 'tuyugut' olarak okunması gerektiği ve 'tuyugun' sözcüğünün cemi olduğu; aynı yazıtın güneydoğu yüzünde geçen ve 'taygun' okunan sözcüğün 't(u)ygun' okunarak 'tuygun' kuşu anlamı verilmesi ve Kül Tigin'in 'sıfat-ı mahsusa'sı ve 'alâmet-i şahsiye'si olarak kabul edilmesi, böylece sözcüğün geçtiği cümlelerin; "Ig(a) r ogl(a)n(i)ñ(i)zda : t(u)ygun(u)ñ(i)zda : y(e)gdi : ig(i)dür : (e)rt(i)g(i)z" şeklinde okunarak, '(Siz halkınızla) değerli evlâtlarınızdan ve şahsınızdan daha iyi ilgilendiniz' şeklinde anlaşılması gerektiği savunulmuş ve teklif edilmiştir. Bu çerçevede Göktürk Yazıtları'nda kavim adlarına dair sözvarlığına Kuzey Tibet kavimlerinden 'Tu-yu-hun' kavminin de ilave edilmesi gerekecektir.

Kaynakça ve Kısaltmalar

- AL:** *Abuşka Lûgati veya Çağatay Sözlüğü*, (1970). (Haz. Besim Atalay). Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Arat, R. R. (1987). *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, Vekayi, Babur'un Hatıratı*. C II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (1997). "Orhun Yazıtlarında Hendiadyoinler". *Türk Dili Dergisi*, 544, 417-421.
- Aydın, E. (2015). *Orhon Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Bardhold, V. V. (2006). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Haz. İsmail Aka-Kâzım Yaşar Koprıman). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Baykuzu, T. D. (2006). "Çin Topraklarındaki Bazı Türk Soylularının Kurganları (VII.-VIII. Yüzyıl)". *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, 21 (1), 1-18.
- Baykuzu, T. D. (2014). "T'ang Hanedanlığının Büyük Türk Generali Pu-Ku Huai-En". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54 (1), 377-400.
- Bazin, L. (1950). "Recherches sur les parlers T'o-pa". *T'oung Pao, Second Series*, 39 (4-5), 228-329.
- Beckwith, C. I. (2011). *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi*, (Çev. Kürşat Yıldırım). Ankara: ODTÜ Tarih Araştırma Dizisi.
- Clauson, S. G. (1960). "Turk, Mongol, Tungus". *Asia Major a British Journal of Eastern Studies*, 8 (1), 105-123.
- EDPT:** Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. Oxford University Press.
- Czeglédy, K. (1951). "Yiltavar Unvanı, Volga Bulgarları ile İslâvların X. Asırdaki Münasebeti Meselesine Dâir". *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, 9, 179-187.

- Çandarlıoğlu, G. (1977). "Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İıyüzü". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Tarih Dergisi*, 31, 37-46.
- Çeşmeli, İ. (2015). "Kök Türklerde İkonografik Açıdan Kuş Figürleri". *İstanbul Üniversitesi Art Sanat Dergisi*, 4, 67-80.
- Çoruhlu, Y. (1995). *Türk Resim Sanatında Hayvan Sembolizmi*. İstanbul: Seyran Yayınevi.
- Çoruhlu, Y. (2011). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Dalkıran, A. (2008). "İslamiyet Öncesi Türk Sanatı'nda Şamanizm'in Etkisi". *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakóltesi Dergisi*, 25, 371-390.
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari- Askeri Unvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalara Vakfı Yayınları.
- Dor, R. (2014). "Une Pomme Turke Dans Un Jardin Tibétain?". *Revue d'Etudes Tibétaines*, 30, 31-46.
- Duman, M. (1997). "Oğlan' Kelimesi ve 'Gençlik' Kavramı Üzerine". *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, 20, 113-130.
- Durmuş, İ. (2001). "Köl Tigin Külliyesi Kalıntıları ve Türk Kültür Çeyresindeki Yeri". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı / Belleten*, 183-190.
- Durmuş, İ. (2007). "Arkeolojik Kalıntı, Buluntu ve Yazılı Belgelere Göre Köl Tigin-Bilge Kağan Anıtlıkları ve Bu Anıtlıklardaki Türk Kültür Unsurları". *Gazi Üniversitesi Gazi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, 35-58.
- Durmuş, İ. (2012). "Bilge Kağan-Köl Tigin Anıtlıklarının Kalıntı-Buluntuları ve Türk Kültür Tarihi Açısından Değerlendirilmesi". 38. *ICANAS, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri Kitabı*, (Tarih ve Medeniyetler Tarihi), III, 1191-1215. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Durmuş, O. (2016). "Köken Bilgisi Araştırmalarında Sözcüksel Benzerlikler Nasıl Deđerlendirilmelidir? (Türkiye Türkçesi ve Çuvaşça Örneğinde)". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Dergisi*, 6 (11), 17-35.
- Eberhard, W. (1942). "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbı Asya Halklarının Medeniyeti". *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, 7, 125-191.
- Eberhard, W. (1945). "Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında". *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 9 (35), 319-340.
- Eberhard, W. (1995). *Çin Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Eberhard, W. (1996). *Çin'in Şimal Komşuları*, (Çev. Nimet Uluđtuđ). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ebülğazi Bahadır Han. (1982). *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*. (Haz. Zeki Velidi Togan), İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ekrem, E. (2007). "Gök Türk Hsieh-li Kağan'ın (618-630) Oğlu A-shih-na P'o-luo-men'in Mezar Kitabesi Üzerine". *Ankara Üniversitesi Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4 (4), 7-20.
- TDES:** Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- Ergin, M. (2005). *Orhun Türk Abideleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Erkoç, H. İ. (2006). "Askeri Tarih Açısından Köl Tigin". *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakóltesi Dergisi*, 26 (1), 203-226.

- Esin, E. (1978). *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Esin, E. (2004). *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Gumilëv, L. N. (2004). *Eski Türkler*, (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- KBS:** Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güzel, F. (2017). "Köl Tigin Yazıtının Güneydoğu Yüzündeki 'Taygun' Kelimesi Hakkında". *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 9 (3), 137-144.
- Hamilton, J. (1998). "L'origine Des Turcs". *Turcica*, 30, 255-261.
- İnayet, A. (2006). "Doğrudan ve Dolaylı Olarak Çinceye Geçen Türkçe Kelimeler Üzerine". *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6 (1), 81-99.
- İnayet, A. (2008). "Hanyu Wailaici Cidian'a (HWC) Göre Çinceye Geçen Türkçe Kelimeler Üzerine". *Turkish Studies*, 3 (1), 278-295.
- Kafesoğlu, İ. (2005). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Kapusuzoğlu, G. (2015). "Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34 (58), 507-522.
- DLT:** Kâşgarlı Mahmud. (2006). *Divanü Lûgat-İt-Türk*, (Haz. Besim Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, C. (1998). "Köl Tigin Yazıtının Güneydoğu Yüzünde Taygun mu Yoksa Ataygun mu Okunmalı?". *İlmî Araştırmalar Dergisi*, 6, 171-179.
- Kaya, F. (2013). "Kül Tigin Abidesi'nin Güneydoğu Yüzünde Geçen 'ıgar oğlanıñızda taygunuñızda yigdi igidür ertigiz' İfadesindeki 'igid-' Fiili Üzerine". *Turkish Studies*, 8 (4), 951-956.
- Kırilen, G. (2017). *Tu-yu-hunlar ve Tabgaçlar*. İstanbul: Gece Kitaplığı.
- Li, W. S. (1981). "A Textual Research On The Geography Of Tuyuhun - The Second Investigation On Tuyuhun History". *Qinghai Social Sci*, 2, 94-98.
- Ligeti, L. (1951). "Çin Yazısıyla Yazılmış Barbar Glossaları Meselesi", (Çev. Hasan Eren). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (3), 301-328.
- Minorsky, V. (1942). *Sharaf al-Zamân Tâhir al-Marvazî on China, the Turhs and India*. Londra: The Royal Assiatic Society.
- Molè, G. (1970). *The T u-yü-hun from the Northern Wei to the Time of the Five Dynasties*. Rome: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1979). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Ankara: Kömen Yayınları.
- Ögel, B. (1998). *Türk Mitolojisi I*, (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ölmez, M. (2013). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Sertkaya, O. F. (2008). "Çince Tay 'Büyük' Kelimesi İle Yapılan Damla, Dayı, Teyze ve Dede Kelimeleri Üzerine". *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, 680, 150-159.

- Pelliot, P. (1921). “Note sur les Tou-yu-houen et les Sou-p’i”. *T’oung Pao*, Second Series, 20 (5), 323-331.
- Pelliot, P. (1929). “Neuf Notes Sur Des Questions d’Asie Centrale”. *T’oung Pao*, Second Series, 26(4-5), 201-266.
- Poppe, N. (2008a). “Altay Dillerinde Çokluk Ekleri”, (Çev. Caner Kerimoğlu). *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2, 93-110.
- Poppe, N. (2008b). “Altay Dillerinde Çokluk Ekleri”, (Çev. Caner Kerimoğlu). *Dil Araştırmaları Dergisi*, 3, 127-143. (Mükerrer).
- Pritsak, O. (1968). “Two Movements: Two migratory Movements in the Eurasian Steppes in the 9th-11th Centuries”. *Proceedings of the XXVIth congress of orientalis II*, Delhi.
- Radloff, V. V. (1895). *Atlas der Alterthümer der Mongolei, Dritte Lieferung*. St. Petersburg: Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.
- Ross, E. D. (1994). *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü*, (Çev. Emine Gürsoy-Naskali). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Shiratori, K. (1945). “Kaghan Unvanının Menşei”, (Çev. İbrahim Gökbakar). *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 9 (36), 497-504.
- Sümer, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*. C I. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÇL: Şeyh Süleyman Efendi. (1298). *Lûgat-i Çağatay ve Türki-i Osmani*. Tıpkıbasım, İstanbul.
- Taşgılı, A. (1995). *Göktürkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taşgılı, A. (1999). *Göktürkler II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taşgılı, A. (2004). *Göktürkler III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (1982). “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”. *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 46 (184), 795-838.
- Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tezcan, S. (2009). “Yazıtlarda Yeni Okuyuş ve Anlamlandırma Önerileri”. *I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri Kitabı*, 273-280, Afyonkarahisar: Kocatepe Üniversitesi Yayınları.
- Thomsen, V. (1896). *Inscriptions de l’Orkhon Dechiffrees*. (Memories de la Societe Finno-Ougrienne), V, Helsingfors: Impr. de la Société de littérature Finnoise.
- Tishin, V. (2014). “On the Term dāguān 達官 of Chinese Sources on the Early Turkic History (in View of the One Hypothesis of İbrahim Kafesoğlu)”. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 15, 39-51.
- Türkeş G. U. (2012). *Türklerin Tarihi, -Geçmişten Geleceğe-*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- von Gabain, A. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. M. Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yavuzarslan, P. (2012). “Anadolu’da Öksüz Yavru Hayvan Besleme ve ‘ekti ~ ehdi’ Sözcüğü”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 19 (1), 141-158.

- Yıldırım, K. (2015). "Türk Menşeli Çin Âileleri-II". *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, C 25, 359-371.
- Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. Abdullah Taymas). C II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KB:** Yusuf Has Hacib. (2006). *Kutadgu Bilig*, (Haz. Reşid Rahmeti Arat). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Zhang, C & Zhang, Q. B. (2016). "Is There a Link Between the Rise and Fall of the Tuyuhun Tribe (Northwestern China) and Climatic Variations in the 4th-7th Centuries AD?". *Journal of Arid Environments*, 125, 145-150.
- Zhou, W. (1985). *The Tuyuhun History*. China: Yinchuan Ningxia People's Press.
- Zhou, W. (1988). *An Introduction to Tuyuhun History*. China: Xining Qinghai People's Press.

Extended Summary

Göktürk Inscriptions have a crucial importance not only for the Turkish language and literature, but also for Turkish culture. There have been so many studies on Göktürk Inscriptions since its being read by Vilhelm Thomsen. The studies on reading and meaning that started with Thomsen and Radloff have been continuing to these days, self-contained text publications on the inscriptions have been done by domestic and foreign Turcologists, various reading and meaning trials have been done. With these studies so many issues in the inscriptions have been solved and continue to be solved. Especially, the meaning studies have a crucial importance from the point of revealing the richness of language's meaning. Because, the diversity of notions that a word defines proves the language's -the word belonging to- being ancient and deep rooted.

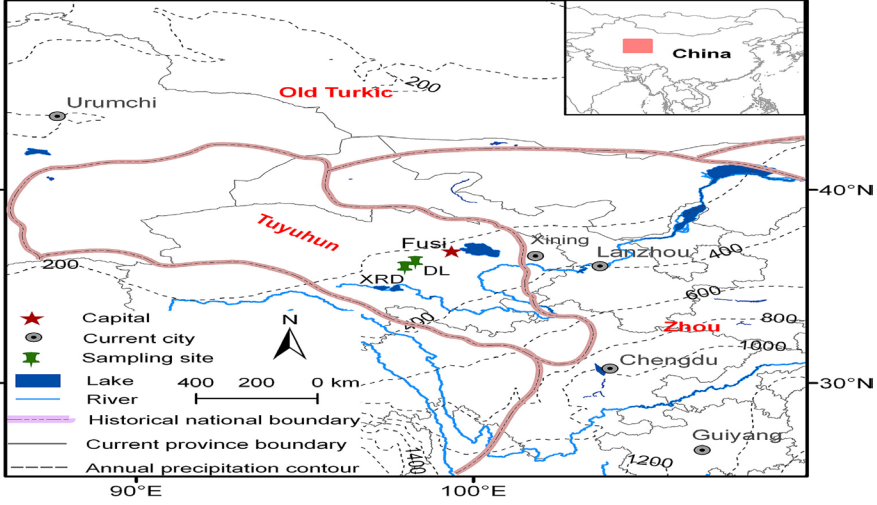
Our main objective in this article is showing that the word which mainly has been read as '*taygun*' on Kül Tigin inscription's south-east face should be read as '*tuygun*' which is Kül Tigin's personal title. Also we are supporting that the word which is written on the north-east face of Kül Tigin inscription and has been read as '*tuygun*' and the word which is written on inscriptions south-west and has been read as '*tuygut*' are should be read as '*tu-yu-gun*' and as its plural version '*tu-yu-gut*' as they are connected to one of the Northern Tibetan Tribes '*Tu-yu-hun*' tribe.

This article, an emphasis will be put on these words *tuygun*, *tuygut* and *tuygun* which are mentioned in the Kül Tigin inscription. This article principally consist of two sections with six titles. In this article especially, argues on the word of '*t(u)ygun(u)ñ(i)zda*' in the southeastern side of Kül Tigin inscription. Firstly we touch on the reading and meaning essays of this word. Then we start out to explain our opinion from the historical and modern texts of Turkic dialects. As a result this article, will re-evaluate the existing suggestions from a critical point of view and will dare to make a new suggestion especially about the meaning of the sentence of "*ig(a)r ogl(a)n(i)ñ(i)zda : t(u)ygun(u)ñ(i)zda : y(e)gdi : ig(i)dür : (e)rt(i)g(i)z*" in the southeastern side of Kül Tigin inscription.

Faruk SÜMER, says for "*Tuygun İlteber*" word which is written on north-east face Kül Tigin inscription; it is hard to say the '*Toygun*' word which is written here whether is name of a tribe or a person" "As there is no tribe with a name '*toygun*' still we assume that '*toygun*' means a group which is lead by a '*İl Teber*'. '*Toygun*' should refer to a small population. Also Muharrem ERGİN, accepted the words "*Tuygun = Toygun*" and "*Tuygut = Toygut*" as names of tribes. In this situation, it is naturally needed to determine the tribes which have close relationship with 8th century Göktürks and their names can be read as '*Tuygun > tuy(u)g(u)n*' in Turkish language. This word is *Tu-yu-hun* tribe name's synonymous in 8th century Turkish language. Because of that we haven't got any doubt about the word '*tuyugun*' is related with one of Northern Tibetan Tribes Mongol originated Siyenpi Tribe's branch *Tu-yu-huns* which has close relationship with Göktürks. *Tu-yu-hun* country has settled in Northern Tibet 312 A.C and presumed its political being till 663. After losing its political being, a part of *Tu-yu-hun* people took refuge in Göktürks and were well accepted there. *Tu-yu-hun* Elteber and the people who

saved Kül Tigin's golds, silvers, treasure, property and horses were from Tu-yu-hun too. In this article, for showing 'tuy-u-gun' and 'tuy-u-gut' words' relationship with Tuyuhun Tribes name without any doubt, their relationship with Göktürks is covered shortly.

Firstly, in this article, the words 'tuyugut' in south-west side and 'tuyugun' in the north-east side of Kül Tigin inscription have been discussed. It is indicated that a connection between the words in Kül Tigin inscription with the name of Tu-yu-hun tribe from Northern Tibetan tribes has been established. Secondly, in this article, the meaning of the word 'tuygun' in the sentence 'ig(a)r ogl(a)n(i)ñ(i)zda : t(u)ygun(u)ñ(i)zda : y(e)gdi : ig(i)dür : (e)rt(i)g(i)z' situated on the southeast front of Kül Tigin inscription has been analyzed. Thus, the word 't(u)ygun(u)ñ(i)zda' written on the southeastern side of the Kül Tigin inscription is one of the words that is read and interpreted differently by scholars who are experts in the field. The word is read in such forms as 'taygun, toygun, ataygun' and such meanings as 'a high title; foals, youths, children, sons, grandson' have been attributed to the word. However, within the context the most appropriate word should be Old Turkic 'tuygun'; which means 'eagle <=> soul/ essence.' In the evaluation and conclusion section; the determinations revealed through the study have been presented as articulated.

Ek.1- Bu harita Chao Zhang ve Qi-Bin Zhang'ın 'Is There A Link Between The Rise And Fall Of The Tuyuhun Tribe (Northwestern China) And Climatic Variations In The 4th-7th Centuries AD?', *Journal of Arid Environments*, 125, (2016), 145-150'den alınmıştır.

Ek.2- Kül Tigin'in kalpağının ön cephesinde Tuvgun kuşunu gösteren bu resim, "Çeşmeli, İ. (2015) "Kök Türklerde İkonografik Açıldan Kuş Figürleri", *İstanbul Üniversitesi Art Sanat Dergisi*, 4, 67-80'den alınmıştır.

